

19439

ACTA SAVARIENSIA SZERKESZTI: GÉFIN GYULA

1.

SAVARIA—SZOMBATHELY TOPOGRÁFIAJA

(AZ 1938—41. ÉVI KUTATÁSOK EREDMÉNYEI)

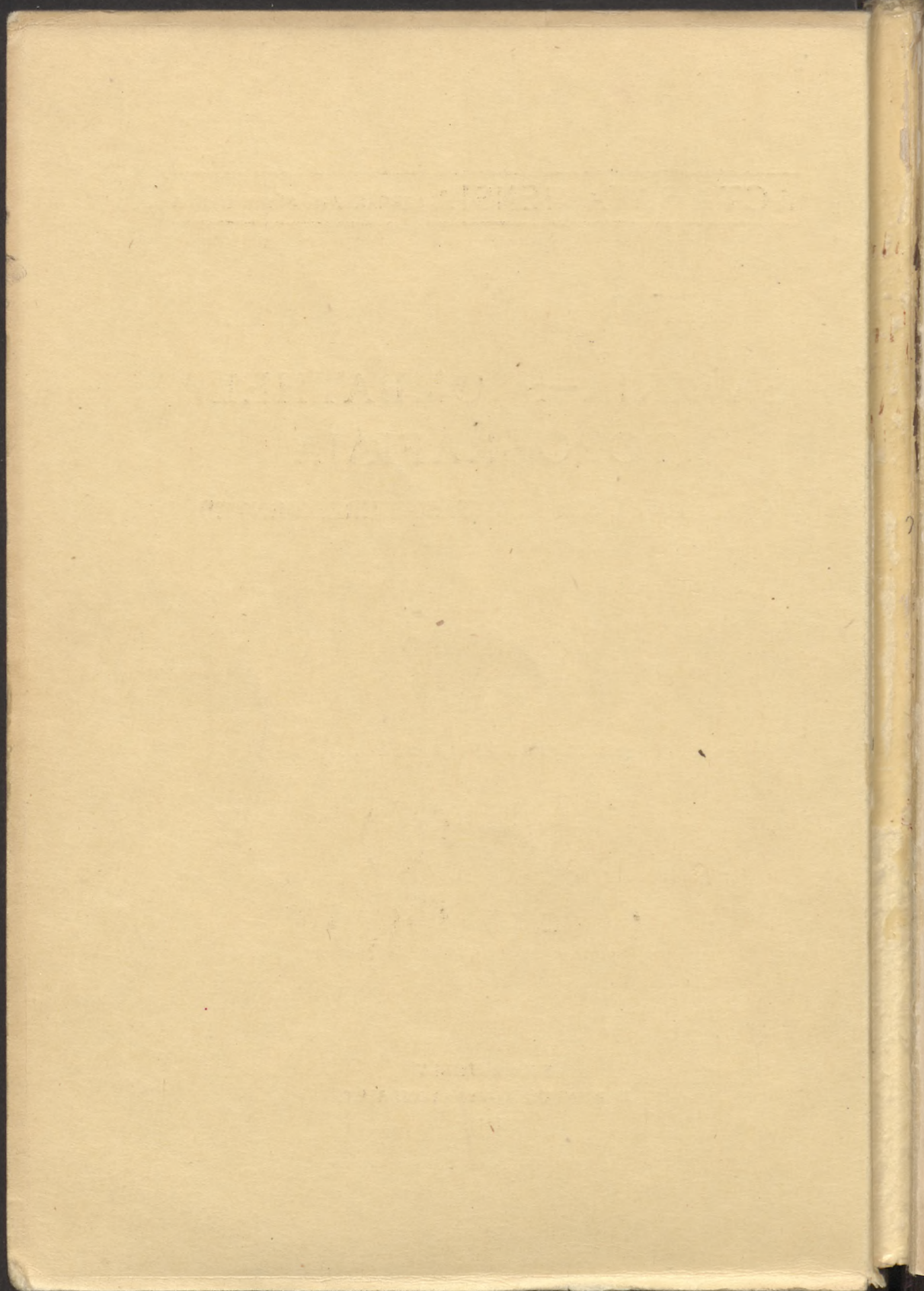
ÍRTA:

PAULOVICS ISTVÁN

116 KÉPPEL ÉS 3 TÁBLÁVAL

DIVO
CLAUDIO

SZOMBATHELY
MARTINEUM KÖNYVNYOMDA RT.
1943.

ACTA SAVARIENSIA SZERKESZTI: GÉFIN GYULA

1.

SAVARIA—SZOMBATHELY TOPOGRÁFIAJA

(AZ 1938—41. ÉVI KUTATÁSOK EREDMÉNYEI)

ÍRTA:

PAULOVICS ISTVÁN

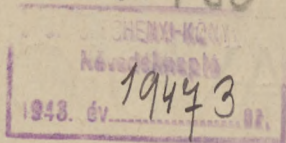
116 KÉPPEL ÉS 3 TÁBLÁVAL

DIVO
CLAVDIO

SZOMBATHELY
MARTINEUM KÖNYVNYOMDA RT.
1943.

19. 439 / 1

E munka megjelenése Bárdossy László ny. miniszterelnök, Hóman Bálint ny. vallás- és közoktatásügyi miniszter, Lakó Dezső ny. közellátási miniszter, m. kir. titkos tanácsosok és Quirin Leó, a GYOSZ elnöke nagylelkű pártfogásának köszönhető.

Martineum Rt. Könyvnyomdája Szombathely. — Felelős: Maitz Ferenc.

Savaria jelentősége és topográfiája

Az ókori Savaria, valamint a közép- és újkori Szombathely újabban feltárt építészeti maradványai, beleértve a középkori várkerület helyét elfoglaló mai „püspökvárat” és tartozékait, minden más dunántúli (pannóniai) telephelynél jobban érzékeltetik a helytörténeti, topográfiai folytonosságot. Ennek alapja a település-földrajzi adottság, amely ezt a helyet, a barbár Északot a klasszikus Déllal ősidők óta összekötő főútvonal — az ősrégi „borostyánkő-út” — nagyjelentőségű állomáshelyévé, a kelet-tengeri és itáliai cserekereskedelem egyik csomópontjává tette.

A topográfiai folytonosság vagy talán helyesebben egymásra-település két külön világból fakadt, de éppen a kereszténység révén egymással mégis összekapcsolt építkezésben jelentkezik. Mindegyik önmagában is sokrétegű.

I. Az ókor Savariája mint római császári tartózkodási hely, nem annyira nagyságban, mint inkább előkelőségben, monumentalitásban minden más magyarföldi antik várost felülmúlt, amiről ingatlan és nem kisebb mértékben ingó építészeti és szobrászati maradványai tanuskodnak,¹ egyben azonban antik kútfők is megemlékeznek. Már a Kr. u. I. század közepén, Claudius császártól elnyeri a legmagasabb, a *colonia*-rangot.² Egyik kútfő szerint Septimius

¹ Schoenvisner, *Antiquitatum et historiae Sabariensis...* libri novem 1791.

² Plinius, *Hist. nat.* III, 24, 146: „iam tamen colonia divi Claudii Sabaria”. — A római birodalom különböző részein feliratok sok esetben *Claudia Savaria*-nak említik (CLL III p. 525). Hazai feliratainkon

Severust itt kiáltották volna ki császárrá.³ A pannoniai megszállás idején nagy szerepet kellett játszania, a csapatok fő felvonulási útjába esett. Írott adatunk ugyan nincsen táborhely (*castra*) létezéséről, a topográfiai helyzet azonban kétségtelenné teszi ilyennek, legalább is átmeneti, a megszállás idejébeli fennállását. Megegyeztetíti ezt Savaria *statio*-jának ismételt megemlékezése.⁴ Az I. század közepén a Savaria-Scarabantia-vonalon nagy katonai csapatfelállítás volt.⁵ E csapatok elhelyezése összefügg a noricum-pannoniai határ kérdésével, amelynek mentén, ill. közelében táborhelyeknek kellett állniuk. Ekkor létesült Savariában is a tábor, amelynek helye, alakja — mint látni fogjuk —

pedig, így a szombathelyi múzeum lapidariumában nem kevesebb esetben, mint tizszer, legtöbbször rövidítve, *Colonia Claudia Savaria* (legáltalánosabb rövidítéssel C. C. S.) is gyakran szerepel. — V. ö. még Schoenvisner, i. m. 91.

³ Aurelius Victor, *Epitome* cap. 19.: „*Hoc tempore Niger Pescennius apud Antiochiam, in Pannoniae Sabaria Septimius Severus creantur Augusti*”. Ezzel szemben Aelius Spartianus, Severus cap. 5.: „*Dehinc a Germanicis legionibus, ubi auditum est Commodum occisum, Iulianum autem cum odio cunctorum imperare, multis hortantibus repugnans imperator est appellatus apud Carnuntum idibus Augustis*”. A kérdés eldöntetlen, még legvalószínűbb, hogy Victor Sabaria tartományi jelző, Pannonia Sabaria vagy Sabariensis akarna lenni. V. ö. erre Schoenvisner 111 kk.

⁴ V. ö. Schoenvisner 44 kk és 84. CIL III 4161 (a régi szombathelyi püspökvár lerombolása után az ikervári kastély kertjébe került feliraton): *Heliodorus Aug(usti) n(ostri) vil(licus) stat(ionis) Savar(iensis)*; CIL III 10876: [...*d(ominorum)*] *n(ostorum) vil(licus) stat(ionis) Savariensis* (poetovioi feliraton). — A császári *villicus stationis*-ok, akikről feliratok megemlékeznek (pl. Boiodurum, Durostorum, Esco, Atrans, Micia, Confluentes, „Enensis” területén), mind a határon vannak, sokszor éppen folyók találkozásánál. E *statio*k, bár vámállomások, mint Pons Augusti (Vaskapuszoros), határbiztosító, megerősített helyek is. Ilyen lehetett az ókorban Szeged is, v. ö. Alföldi, *Gli Studi Romani nel Mondo* II, 1935, 281. — Savaria esetében a Pannonia-noricumi határról lehet szó. A később említendő *horrea* (magtárak) szintén vám-, ill. határállomással, erődítéssel függ össze. A *horrea*-t őrizni kellett különben is.

⁵ Alföldi András prof. szíves szóbeli közlése.

minden időkre nyomot hagyott a város alaprajzában.⁶ A megszállás utáni telepítésről a korai, ondódi és egyéb sírkövek beszélnek, telepéseket, *deducticius*-okat említve, megnevezve néha a származási helyet is. Sok más fontos hivatal mellett Savariában volt Pannonia Superior tartományi székhelye, egyben a tartományi császárkultusz vallási központja (*ara Augusta*), miként minderről helyben lelt egykorú feliratok tudósítanak. A bennszülött néprétegek, az illyrség és keltaság kultuszainak maradványai (*Aecorna Augusta, Silvanus, Fata Tenatia*) mellett a görög-római istenségek (Capitoliumi triász: *Juppiter-Juno-Minerva, Luna, Mars, Mercurius, Hercules, Victoria, Liber pater, Nemesis, Nymphák*, stb.), a keleti vallások (*Isis, Sarapis, Anubis, Dolichenus, sphynx*-ek, stb.) emlékei után a legtöbb feliratos emlék éppen Savariában beszél Krisztus vallásának őkereszténységéről.⁷

A leletek, maradványok s ásatások eredményei közül mindenek előtt kiemelkednek a *capitolium* monumentális építészeti maradványai: egy darabból faragott gránit-oszlopok sora, díszes márványtömbök s a capitoliumi isten-triász kolosszális márványtorzói, magyar földön alkotott antik szoborművek legkiválóbbjai.⁸ Utóbbiakkal együtt lelt díszes Juppiter-bázis Kr. u. 93-ban kelt felirata alapján

⁶ E központi táborhelynek néhány előretolt kisebb erődítmenyt is megfigyelték, pl.:

Rózsavár feletti domb tetején, Söptén (quadriburgium), ez lehet az eredete Lesvár-nak, Parraghvár-nak (*Lipp, A Vas megyei Rég. Egylet évi jelentése* II, 1874, 102 és VI, 1878, 66).

Királyfalva, Rohonc, Ság-hegy, Oladi dombok (*Kárpáti, A szombathelyi kath. főgimn.* 1899. évi ért. 75.).

Ság-hegy (*Lipp, Rég. Egyt. jel.* III, 1875, 111 k.).

„Római sáncok” (?) Vasvártól Oszkóig (*Lipp, u. o.* IV, 1876, 82.).

⁷ Nagy Lajos, *Pannonia Sacra*. Szent István Emlékkönyv 91 kk.

⁸ *Paulovics, Savaria capitoliuma*, Arch. Ért. 1940, 19 kk, III—XII. t.

ez a nagyszabású szentély már Domitianus idejében a maga nagy pompájában állhatott.⁹ Diszes mozaikok részben már a második század első feléből¹⁰ és falfestménytöredékek¹¹ beszélnek a savariai építőművészet nagy fejlettségéről. Művészi borostyánkő-faragványok tanuskodnak arról, hogy Itália kereskedői — Aquileián és Emonán át — ősidők óta, jóval korábban a római sasos jelvények megjelenése előtt kapcsolatot tartottak az itt lakó illyrekkel és keltákkal.¹² Finom ízlésről tanuskodnak az itt lelt fémtárgyak, elefántcsontfaragványok. Utóbbiak között Bacchus szobrocskája a Magyar Nemz. Múzeumban világviszonylatban is egyedülálló. Nagy területen jelentkező agyagtárgyak és kemencék, a formák ezreivel igen fejlett agyagművességről és kereskedelemről tesznek bizonyosságot.

Nagyszabású művekről és középületekről e császári lakóhelyen a maradványokon kívül irodalmi és epigráfiai adatokból is van tudomásunk, így fejedelmi fürdőházról,

⁹ U. a., ugyanott 31 kk.

¹⁰ Nagy Lajos, A savariai kapitoliumon 1791-ben talált mozaikpadló. Az Orsz. M. Rég. Társ. évk. II, 1923—26, 100 kk. — Kárpáti, Arch. Ért. 1897, 68 kk és Vasm. Rég. Egyt. évk. XXIII—XXIV, 1897, 57 kk. — V. ö. Schoenvisner, i. m. 61, valamint 1788 jun. 27-én Szily püspökhöz írt levelét: „*Mirror tamen pavimentum tessellatum, quod anno 1780 prope veterem Residentiam Episcopalem effossum...*” (Püspöki Levéltárban.) Az egykori Uránia-mozgóképszínház (ma rak-tár) alatt az Erzsébet királyné-úti dr. Stadler Izidor-udvarban két méter mélységben kb. 70 m² mozaikpadló fekszik Stadler ügyvéd szerint nagyon épen. Színes, ornamentális lehet a bemondás alapján. A széléről való darabot az ügyvéd úrnál 1938-ban magam is láttam. Annak idején 1911-ben Budapestről valaki le is festette a Nemzeti Múzeum vagy a Műemlékek Orsz. Bizottsága megbízásából.

¹¹ Arch. Ért. 4, 1870—71, 216. 7, 1873, 289 k. U. f. XVII, 1897. 71 k.

Arch. Epigr. Mitth. II, 1878, 17.

Vasm. Rég. Egyt. évi jelentése: X—XI, 1884, 33. XII, 1884, 36. XVII—XVIII, 1891, 121. XXIII—XXIV, 1897, 65 kk.

L. Nagy, Röm. Mitt. XL, 1925, 83 és 120 k.

¹² Alföldi András, Magyarország népei és a római birodalom. Magyar Szemle Kincsestára 1934, 10 kk.

amelynek nagyságára jellemző, hogy a tetejére szállott kuvikot dobálással, nyilazással sem tudták elűzni.¹³ Aligha tévedünk, ha ezen adatból a császári udvarhoz, szálláshelyhez méltó, oly nagyobbyszerű thermalis építményre következtetünk, amilyenekkel például Trierben találkozunk. Fenti eset I. Valentinianus 375. évi savariai időzése alatt történt. Itt töltötte ugyanis a telet, mert akkoriban „a tartományban nem volt alkalmas hely található, csak Sabaria”.¹⁴ Ugyanezen alkalomból megtudjuk azt is, hogy a városnak erőd jellege volt, kapukon át lehetett csak közlekedni, a császárt az egyik kapuszárny lezuhanása egy napig gátolta is elutazásában.¹⁵ Tudomásunk van kettős ajtóval (talán kettős átjáróval?), oszlopokkal ellátott, oromzattal ékes ívelt építményről, diadalívről.¹⁶ Savaria színházának (*theatrum*-ról van szó, holott az irodalomban következetesen *amphitheatrum*ot emlegetnek tévesen) létezését Szent Quirinusnak, a IV. század végéről való Passio-ja igazolja. Amantius praeses ugyanis a színházban ítél-

¹³ Ammianus Marcellinus XXX, 5, 16: *apud Sabariam eodem adhuc constituto, bubo culminibus regii lavacri insidens occentansque tenebria, nulla iacientium sagittas et lapides contemplabili dextera cadere potuit, certatim licet ardenti studio petebatur.*

¹⁴ Amm. Marcellinus XXX, 5, 14: *per tractus conglaciari frigoribus adsuetos commoda quaerebat hiberna, nullaque sedes idonea reperiri praeter Sabariam poterat, quamvis eo invalidam tempore adsiduisque malis afflictam.*

¹⁵ Amm. Marcellinus XXX, 5, 17: *Item cum ab urbe praedicta tenderet ad procinctum, per portam voluit, unde introiit, exire, ut omen colligeret, quod cito remeabit ad Gallias. Cumque locus adgestis ruderibus neglectus purgatur, lapsam forem ferratam, quae exitum obseravit, multitudo remove non potuit viribus magnis enisa, et dum frustra tereret diem, coactus per aliam egressus est portam.*

¹⁶ CIL III 10917: *... arcum aeto[ma port]am valvis et co[lumnis ...].* — Ez az egyetlen hiteles adatunk savariai diadalívról, amelyről minden biztosabb régészeti vagy történeti adat nélkül egy XVIII. századvégi rajz nyomán sok szó esett Savaria irodalmában. — V. ö. Fettich Nándor, Vasi Szemle VI, 1939, 128 kk.

kezett a vértanú püspök fölött.¹⁷ A természetből rendelt helyét is ismerjük abban a Kálvária melletti félköríves horpadásban, ahol a múlt század végén a köpadok egy része még látható volt, 1888-ban a mai Palace-szálloda alapjába építették be azokat. Onnan való egyébként a múzeum nagy Nemesis-oltára is. Az irodalmi igényű előkelő város szórakozását szolgálta ez a theatrum, bizonyára drámai előadásokra való színpaddal. Az erősebb idegeknek való, amphitheatrumi látványosságok (durva állatheccek, gladiatori küzdelmek) elsősorban oly helyeken zajlottak le, ahol nagyobb (légiónyi, vagy legalább is ezres cohorslétszámú) helyőrség tartózkodott. Ilyen azonban a külső, birodalmi határtól távoleső Savariában — legalább is később, mint azt legjobban a későbbi katonai téglabélyegek teljes hiánya igazolja — nem volt.

Nyomaiban ismerjük a város nagyszabású vízvezetékét, amely a rohonci hegyek forrásvizével látta el a coloniát. Kétségtelenül valami kultikus középület lehetett az a tűzben elpusztult (*vi ignis exusta*) *crypta*, amelyet, formájára is tipikus épületfelirat¹⁸ szerint, *T. Cnorus Sabianus*, az *ala Contariorum* volt *praefectus*-a és *L. Val. Verus* városi tanácsnok (*decurio*) helyreállítottak. Utóbbi egyben a *sacerdotalis p(rovinciae) P(annoniae) S(uperioris)* papi tisztséget is viselte, ami szintén Savaria vallási központ-jellegének egyik bizonyítéka.

Vannak — ugyancsak épület-felirat formában — csá-

¹⁷ Schoenvisner, 126. *Ruinari, Acta Martyrum... Ratisbonae* 1859, 522: ... *Amantio eodem die revertente de civitate Scarabetensi, offertur ei beatus Quirinus Episcopus, quem Praeses ad urbem Sabariensem ad audiendum censuit repedari... Quem Praeses Amantius per officium suum offerri sibi iussit in theatro.* — V. ö. Nagy Tibor, *A pannoniai kereszténység története...* Diss. Pann. 1939, 65 kk. és *Fettich*, *Adalékok Savaria amphitheatrumához.* Orsz. M. Rég. Társ. évk. I, 1923, 58 kk.

¹⁸ CIL III 4183. A szombathelyi múzeum lapidáriumában. — Schoenvisner 49, V. t.

szári feliratok is, amelyek csakis a császároknak állított vagy általuk épített középületekkel függhetnek össze. Legkorábbi a két Domitianus-felirat, a nagyobbik,¹⁹ Kr. u. 82-ből, a XVIII. században még Szombathely nyugati, u. n. körmendi kapujánál a város-falban állott. Nagy mérete (210 cm hosszú), egykor szép kerete, jól vésett szabályos betűi és nemesebb (fehér márvány-) anyaga is amellett tanuskodnak, hogy nagyobb, előkelő építmény ormát díszíthette. Hasonló célt szolgált a másik, eredetileg is kisebb és szerényebb, de ugyanazon évből való domitianusi felirat-töredék is.²⁰ Septimius Severus és Caracalla császárok (Kr. u. 198—211) üdvéért állított felirat-töredék keretelt tábla volt, falba állításra való s így szintén valami közművet, épületet díszíthetett.²¹ Kisméretű, fehér-márvány-párkányon III. Gordianus császár (238—244) nevével találkozunk.²² Végül a Kr. u. 349 körüli időből való, teljesen ép, keretelt felirat, amely a győzelmes Constantians császár magasztalásával kezdődik, a *horrea* (magtárak, éleltárak) rendbeszedését említi meg.²³ Az épület (masszív tárház), amelynek falában volt, sokáig, alsóbb részeiben még a középkorban is, állhatott, hogy a felirat oly épen megmaradt. A *Notitia Dignitatum*-ból viszont ugyancsak késő-római időből *thesaura Sabariensia*-ról (állampénztár-félékről) értesülünk.²⁴

A császárok savariai időzéseiről a Savariából keltezett törvények, császári edictumok is tanuskodnak.²⁵ Így

¹⁹ CIL III 4176. — Schoenvisner 47, II. t.

²⁰ CIL III 4177. — Schoenvisner 48, III. t.

²¹ *Pro sa[lute] imp(eratorum) Se[veri et Anto]nini Au[g(ustorum)]...*. A szombathelyi múzeum lapidariumában. Kiadatlan, szürke márvány piros festés nyomaival.

²² *[Imp(erator) d(ominus)] n(oster) Gordian[us ...]*. CIL III 13425.

²³ CIL III 4180.

²⁴ P. 47.: *praepositus thesaurorum Sabariensium Pannoniae primae*.

²⁵ Cod. Theod. 1, 1, 1; 10, 10, 6; 12, 6, 15; 12, 13, 3.

Nagy Constantinus Rausimodus szarmata királyon Campana (Nagy-tétény) falainál vívott nagy győzelme²⁶ után is 322-ben innen keltezi egyik rendeletét.

Savaria elpusztulásával kapcsolatban adatok vannak a hunok inváziójára, végleges rombadőlését azonban a 455. évi földrengéssel hozzák kapcsolatba,²⁷ a savariai épületek romjai is monumentálisok lehettek, miként azt Szombathely német neve Stein am Anger (kövek a pusztaságban) is bizonyítja. Ódenburg (Sopron) hasonló eredetű név.

A középkori várkerület (püspökvár és tartozékai) az ott már régebben is előkerült leletek alapján a rómaikori Savaria magvának, a legelőkelőbb középületek, paloták, templomok régiójának tekinthető. A mai székesegyház területe pedig a római főtér, a *forum*, a püspöki palota s annak udvara pedig részben a *capitolium* helyének számít.

II. A középkorban — a hunok, gótok, avarok és frankok a romokba történt átmeneti valószínű befészkelődése, azokban való meghúzódása után — a római császári udvar, a kultikus központ, a forum, az egykor ragyogó keresztény basilica-k egységes négyszögű területe lesz a várkerület. Az első magyarföldi szent vértanú passiójával és Szent Márton püspökkel kapcsolatos rómaikori kereszténységtől kezdve, amely talán csak rövid megszakítással átvészeltetett esetleg a szláv kereszténységig, ez a várkerület egészen napjainkig egy összefüggő testet alkotott s birtokjogilag is, amennyire csak tudjuk, mindenkor egyházi tulajdon volt.

A terület zárt elhatároltsága és a mindenkori városban elfoglalt középponti helyzete azonnal szembetűnik, ha a város mai térképét (1. kép) vagy, ha annak légi fényképét (2. kép) szemléljük. A korszerű ásatások kiváló segítséget

²⁶ Zosimus 2, 21; Porphyrius Optatianus 6, 18.

²⁷ Cuspinianus ad 455: *Et eversa est Sabaria a terrae motu VII id. Sept. die Veneris.* — V. ö. Schoenvisner 194.

eszköze a légi fénykép teljes plaszticitással domborítja ki a mai „püspökvár“-nak²⁸ és tartozékainak (régie és új iskola-épület, „serház“, elaggott papok háza, a székesegyház, majd attól északra a szeminárium s végül a szemináriumi és püspöki díszkert) négyszöget formáló egységes tömbjét, a város legmagasabban fekvő részét. A várost átszelő utak, miként térkép és légi felvétel egyaránt igazolják, minden irányból ide vezetnek vagy legalább is egykor ide vezettek; római idökre nézve ezt az ásatások is igazolják, akkor az utak át is szelték ezen régiót.

Nyugatról a mai Nagykar-utca vezetett a várhoz, mégpedig annak régi vonala, amelynek mélyebben fekvő szintje és a maitól északabbra levő eredeti iránya a legrégibb házakkal az utca nyugati (Perint-melletti) végén még ma is láthatók. Ha utóbbi irány vonalát Kelet felé meghúzzuk, az egybeesik a mai püspökvár északi sarka táján állott várkapuval, illetöleg egykori vámházzal s azokon keresztülmenő (az 1941. évi ásatások folyamán meg is talált), alsóbb rétegben még római, úttal. Tovább Kelet felé ez az út nem a mai Széchenyi- (egykor Uri-) utcában folytatódott, hanem attól északabbra került elő az egykori Hübner-ház udvarán az újabb premontrei rendház, valamint a Szombathelyi Egyházmegyei Takarékpénztár bérházának építéskor utóbbi udvarán is kellő mélységben az ismert római (bazaltköves) burkolattal.²⁹ A „Nagykar“-utcanévből ezen átszelő (alapjában még római) útvonal ősi jellegének visszhangját kell kiéreznünk. Az említett római *statio*-nak, az I. századi négyszögű, helye-

²⁸ A XVIII. században lerombolt vártól délkeletre palota-stílusban újjáépített püspöki rezidencia elnevezésében ma is örzi e régió központi építményének, a várnak emlékét.

²⁹ A Szombathelyi Egyházm. Takp. bérházának udvaráról való római burkoló kövekkel a szombathelyi múzeum főbejáratához vezető, gránitoszlopokkal és más köemlékekkel szegélyezett utat raktuk ki a múzeum római lapidáriumának 1939. évi új felállítása alkalmával.

sebben téglalakú *castra*-nak ez volt a *nagyobb*, hosszabb útja. Az is figyelemre érdemes, hogy távolabb egyenesen a szintén ősi eredetű Szent Márton-templomhoz, a római-kori keresztény temető vidékéhez vezet, a Szent Márton-út legrégibb, é-ny házsorának irányában.

A *kisebb*, rövidebb út délről, a „Kiskar”-utcából kiindulva, a „Várköz”-ön keresztül szelte át a középkori várkerületet, illetőleg egykor az itt keskenyebb római táborn. Ebben az irányban a várból kivezető északi, soproni út ma már nincs meg, az 1938-ban feltárt Szent Quirinus-basilica szentélyének s a cella trichora bejáratának irányában, s az 1941-ben meglett „porta Scarabetensis” kaputorony-alapjai között azonban sikerült azt hosszabb szakaszon még eredeti római kövezetével feltárni.

Ezen egymást (a tábori főépületnél, császári palotánál, majd a kerek középkori várkastélynál) keresztező utak, már részben eltolt, de még mindig jellegzetesen átszelő irányát eléggé jól szemlélteti a győri püspöki levéltárban Fehér Mátyás által újabban felfedezett, a XVIII. század közepén készült rajz (3. kép).³⁰ Az említett várkapu, illetve vámház (a külső várárkon belül) egy 1768-ból való vázlatos rajzon (4. kép) látható.³¹ Fontos, hogy a mai Szent Háromság- (piac-) téren állott várostorony e képen nincs a kapu irányában. A kapu északabbra, a Martineum és prémontrei rendház udvarain konstataált római út irányába esik. A kapu, ill. vámház különben egy 1782-ből fennmaradt városi közgyűlési jegyzőkönyvből³² is ismert. Az említett két rajznál *újabb* jegyzőkönyv a vár kerületét leghatározottabban *négyszögűnek* írja le, sarkain

³⁰ Géfin Gyula, Szombathely vára. Dunántúli Szemle 1941, kny. 26 kk.

³¹ Géfin Gyula, Szombathely régi látképei II. Vasi Szemle 1937, 281 kk.

³² Géfin, Szombathely vára 10 kk.

(„szeglet”) négy rondellával, a két rajznak a várkerület kereknek rajzoló tendenciája magyarázatát a várpalota s belső védőfala tényleg kerek voltában leli.

A római táborn, illetőleg a császári város későbbi központját átszelő főutak idővel megkerülik e területet, amikor a város ezen magva zártabb, védettebb jelleget ölt. Az é-d és k-ny, egymást keresztező, a táborn átszelő útvonalak teljesen a római táborépítés rendszere szerint épültek s a táborból kivezető négy ponton rendesen két-két toronnyal megerősített kapun át hagyták el a táborn vagy várost. Savaria Sopron felé vezető kapujáról, mint látni fogjuk, a Szent Quirinus-passióból van tudomásunk a IV. század elejéről. I. Valentinianus savariai időzésével kapcsolatban viszont még 375-ben is két kaput említ forrásunk, egyiket, amelyen bejött, (de közben „egy megvasalt szárnya lezuhant és sok ember egyesült ereje a legnagyobb erőfeszítéssel sem tudta az útból eltávolítani”) s a másikat („miután ezzel egy napot elvesztegetett”), amelyen távozott.³³

Újabb pannoniai ásatásaink eredményeiből tudjuk viszont, hogy éppen a Kr. u. IV. század folyamán pannoniai táboroknak, így a dunapenteleinek³⁴ és a még nem publikált nagytétényinek egyes kapuit félkörű nagy bástyákkal elfalazzák. A szombathelyi „Várköz” déli vége mellett épült 1871-ben a püspöki iskola, amikor „valami három ölnyi mélységben” — tehát kétségtelenül a római rétegben — „egy roppant vastagságú, a sörháztól a püspöklak felé kanyarodó körfal fedeztetett fel”.³⁵ Az innen egyformán távolabb eső sörház és püspöklak csak a fal

³³ *Amm. Marc.* XXX, 5, 17. — Lásd a 15. sz. jegyzetet! A lezuhant megvasalt kapuszárny súlya és nagysága, ami magát a császárt is egy napig utazásában akadályozza, minden esetre igen jellemző a savariai monumentális méretekre.

³⁴ *Arch. Ért.* 1932—33, 144 kk.

³⁵ *Lipp, Arch. Ért.* 4, 1871, 184.

irányát akarja jelezni. Miután a római statio, castra vagy belső város egyik oldal-kapujának, ez esetben a *porta principalis dextra*-nak kb. éppen ide kellett esnie, e „ropant vastagságú körfal”-ban a kapunyílást lezáró nagy körbástya alapját kell látnunk. A négyszögű kaputornyokhoz kívülről ragasztott bástyák mind Dunapentelén, mind pedig Nagytétenyben a legvastagabb, legerősebb falazásúak voltak.

A belső városrészen átvezető utak, a kapuk egy részének elfalazása után, kénytelenek e megerősített központot, annak falain és védőárkain kívül, megkerülni. Ez a magyarázata pl. a Nagytétenyen át vezetett országút egyébként érthetetlen kihajlásának. Erre vezethető vissza az a helyzet, hogy a Szombathelyen összefutó ősi főutak lekerekített sarkokkal megkerülik a város ősi magját.³⁶ A belső utak egy része pedig ezzel elvesztette jelentőségét, sőt feleslegessé lett. A tárgyalandó ásatási területen ezért találkozunk ismételt IV. század második feléből származó építményekkel, amelyek egyenesen a nagy kövekkel kirakott utakra épültek. Az idők folyamán megnövekedett római városban — sűrű leletek, épületmaradványok, sőt éppen utak tanúsága szerint — az igazi, nagy forgalom az előkelő császári és kultusz-kerületen kívül zajlott. Maga az antik város a Perint és Gyöngyös patakok között terült el. A középkorban nyeri el fallal körülvett, nagyjában négyszögű alakját a körmendi nyugati, a kőszegi-utcai északi, a Sabaria szálló melletti keleti, valamint a Pósta-köz déli végén létezett déli kapuival. A római kori ipartelepek, főként fazekas-műhelyek és nagykiterje-

³⁶ A mai Sörház-, Hollán Ernő-utcák és a Berzsenyi-tér csatlakozó pontjain levő sarok-levágások főként ezzel a „kerülő”-vel keletkeztek, részben azért, hogy a XVIII. század végén, a vár erődjének feladásakor, az építkezések, így maga a Szily-féle püspökvár is a várfalon kívül a várárookra is kitolódtak. V. ö. az 1782. évi jegyzőkönyvet: *Géfin*, Szombathely vára 10 kk.

désű temetők messze elhúzódtak mind nyugatra, mind keletre a patakokon kívül és délre a két patak szétágazásában is.

Az elzártabb, védettebb várrendszerben élő közép-kornak még jobban megfelelt azután az, hogy talán már a frankok, de minden esetre a területnek a magyarok előtt már oklevelekből is ismert ura, a salzburgi érsek (875 óta)³⁷ a magában is elzárt és fallal védett egykori császári régio helyén, a város kiemelkedő szívében építsék fel a római romokból és romokra a maguk várkastélyát. Az elzártság természetesen még fokozottabban állhatott helyre. A kontinuitás egyik legszebb példája, hogy mindvégig, a XVIII. század végéig fennmarad a várkerület négyszögű formája, sőt közben a kívül eső polgárváros is — mint említettük — nagyjában szintén négyszögű bekerítést, városfalat nyert idők folyamán.³⁸

A négyszögű várkerület tényét a már említett XVIII. századvégi jegyzőkönyv mellett más, részben korábbi adatok is megerősítik. Így XVIII. századi utazók leírásai, amelyeknek egyes adatait (pl. a középkori kerek vár-donjont körülvevő gyenge elliptikus falra vonatkozót) az ásatások is megerősítették.

Bél Mátyás 1730 körül keletkezett kéziratában a ki-emelkedő síkon álló várat négyszögletűnek írja le.³⁹

Igen értékes adatokat találunk Szombathelyre vonat-

³⁷ Géfin Gyula, A szombathelyi egyházmegye története I, 1929, 16.

³⁸ Fettich Nándor (Colonia Claudia Savaria, Vasi Szemle VI, 1939, 128 kk), egy XVIII. századi térképen megrajzolt diadalkapuvál és a miénkkel nem egyező cardo-decumanus-rendszerrel kapcsolatban, ebben a római városrendszert véli felfedezni.

³⁹ Az esztergomi primási könyvtárban. Közli Géfin, Szhely vára 7 k: *In eadem occasus plaga arx oppido iuncta est, loco itidem plano et eleganti. Forma eius in quadrangulum definita est, quam undique murus ambit geminus fossa munitus... reliquum est praeter turrim et basilicam... et aedificium quoddam in coronae speciem erectum, et vallo cinctum...*

kozólag, különösen az akkor ismert római köemlékeket illetőleg, az 1736-ban Szombathelyen is járt két angol utazó, Richard Pococke⁴⁰ és Jeremiah Milles feljegyzéseiben, akik Dunántúl római emlékeit ismételten átkutatták. Savaria és Szombathely topográfiájára vonatkozólag még értékesebbek a brit múzeumban levő (csak részben kiadott) kézírataik. Milles 15771. sz. kézírata szerint a győri püspök várának külső fala négyszögű, amelyen belül ovális vékonyabb fal látható, benn két vagy három házzal.⁴¹ A kerek várkastélyból s az ovális belső falból római amphitheatrum-alapokra következtek, maga Pococke is.⁴² Az ásátások ma már ezt teljesen megcáfolták, egészen más jellegű építményeket tárván fel a középkori építmények alatt.

A várnégyszög nyugati vonulatának megállapítására értékes adatot nyerünk a győri püspöki levéltár egyik, 1763 okt. 7-én kelt iratából a régi püspöki serházzal kapcsolatban: „... Az egész ház a vár bástyájával össze vágyon ragasztva... Minthogy a vár felől az udvar egészen sövényvel vágyon bekertelve, ugyan azon felől vágyon egy

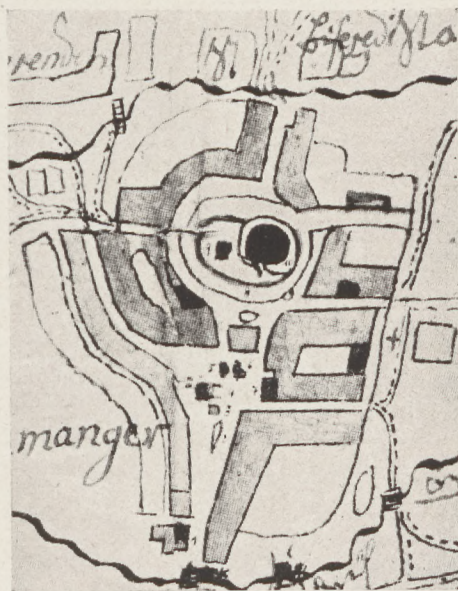
⁴⁰ Pococke műve meg is jelent 1743—45-ben „A Description of the East and Some Other Countries” címen, amelynek második kötetében foglalkozik Szombathellyel is. A mű német fordításban is megjelent: Beschreibung des Morgenlandes u. einiger anderen Länder címen, Erlangen 1754.

⁴¹ W. Kubitschek, Aeltere Berichte über den röm. Limes in Pannonien 1. Heft. Wiener Sitzungsber. phil. hist. Klasse 209, 1, 1929, 50 után idézzük: „Gegen den Westen der Stadt liegt ein verfallenes castle, das dem Bischof von Raab gehört; sein Aussenwall ist quadratisch (square); innen ist a small wall of an oval figure, darin heute zwei oder drei Häuser. But the area in the middle is left open, which together with the shape convince me that this was formerly an Amphitheater; not that the walls are themselves as old as the Romans, but to be sure they were built upon ancient foundations.”

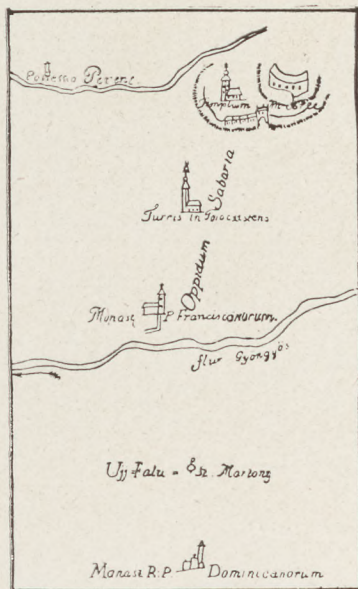
⁴² 22992. sz. kézirat, Kubitschek, i. h. 115: Another building of note by whomsoever built seems to have been an Amphitheatre. For within the Castle is an oval enclosure by a high wall; within is a building against it in some parts and it seems to have been a country retirement of the archbishop of Colocza...

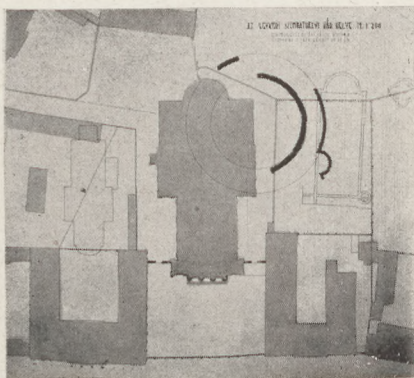

3

4

5

6

8

9

10

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

kis kapu is tölgyfa strálok a kapufái. Deszka két részre nyíló kapu van rajta s alkalmas. Ezen kapun túl a sövény mellett vagyon kis kert, ahol szoktak káposztát nevelni és ezen kertben van a kugli játszó hely is, itt legalább ezer fej káposztát termelhetni. A sövény ugyan már régi és romladozott, meliorálni kívántatik. *Ezen kert mellett vagyon a vár bástyája által vágva, hol kapuhely vagyon, két részre nyílott a kapu, melynek fele most is fönn áll, a második fele pedig régen elromlott.* Úgy még innen is egy sövényvel elkerített kert vagyon szép gyümölcsfákkal és ottan jó zöltséget szoktak nevelni. A kertnek hosszúsága a ház ablakaljáig tart, jó ajtó vagyon rajt, egyedül ennek sövényét is újíítani szükséges.⁴³ Igen fontos leírás, lényegesek lehetnek még a kertre vonatkozó adatok is. Az antik Savaria és a magyar Szombathely topográfiai összefüggését, egy castra- vagy castellum-szerű őseredet igazolását keresvén igen fontos az, hogy fenti adatokat (amelyek szinte a nyugati várkapuról, mégpedig az említett „Nagykar” régi vonulatának irányában keresendő várkapuról beszélnek!) az 1782. évi jegyzőkönyvnek a sörház fekvésére vonatkozó adatával, valamint éppen a régi sörház és tartozékait ábrázoló XIX. századeleji alaprajzzal⁴⁴ összevessük. Minden remény megvan arra, hogy ezek után egy kis ásatással pontosan meg lehet állapítani az eddig legkevésbé tisztázott nyugati fal helyét, irányát, sőt magának a kapunak alaprajzát, római előzményeit.

Valószínűleg a török veszedelem és kuruc-világ elmúlásával, a várjelleg felhagyásával egyidejűleg történik a várkerület ujjaépülő házainak a többé-kevésbé romokban

⁴³ Győri püspöki levéltár Alm. 6. Capsa A. Fasc. II. számozatlan. — Fehér Mátyás dominikánus atya felfedezése. A szöveget Géfin Gyula rector úrnak köszönöm.

⁴⁴ „A Szombathelyi Ser-Ház fekvésének rajzolatja”, szombathelyi püspöki levéltár III. sz. 6. f. — Közli képpel: Géfin, Szhely vára 19 k.

levő bástyafalakra való ráépítése. A régi serház, mint láttuk, a bástyával épült össze. Ugyanez a helyzet a déli oldalon is. A délkeleti sarkon ma is álló régi iskolaház északi fala egyenesen a várfalra épült, miként ez a ház pincéjében megállapítható. Ugyancsak a pincében látható azonban a vár délkeleti sarokbástyájának kerek fala is. Ha a várfalat itt nyugat felé képzeletben meghúzzuk s a régi serház melletti (előbb említett) faliránnyal kereszteljük, a vár délnyugati sarka a Hollán Ernő-utca legszélesebb szakaszához esik, oda, ahol a házak sarkos kiképzéssel kapcsolódnak egymáshoz. Az első házak a török, illetőleg kuruc idők után a sarok-árok külső szélére épülhettek.

Visszatérve a délkeleti (a pincében meglevő) sarokbástyához a keleti várfalat a mai püspökváron át a szeminárium északi sarkáig az 1782-es jegyzőkönyvből pontosan ismerjük. Ez az egyetlen oldal már a jegyzőkönyv alapján is a helyszínen lemérhető s a távolság kb. 180 métert tesz ki. Pontosán a pannoniai I—II. századi közepes nagyságú táborok, castellumok egyik oldalhossza ez, egy ékes bizonyíték a római táboreredet mellett. Későrómai időkben a IV—V. században — mint látni fogjuk — éppen ez a vonal é felé kitolódott.

A XVIII. század végéig még úgy, ahogy fennálló várnégyszöget azután tulajdonképpen a Szily János püspök, Szombathely első főpapja által megindított nagyszabású építkezések bontották meg. Ekkor tűnt el a mai püspökvár mögött, pontosan annak középtengelyében állott (szentélyével azonban a mai székesegyházéval ellentétesen keletre néző) ősi vártemplom, amelyben minden joggal a római nagy capitoliumi szentély utódját kell látnunk; ekkor tűnt el a donjonszerű, nagy kerek középkori várkastély,⁴⁵ amely

⁴⁵ Képét l. *Schoenvisner*, i. m. 1, a fejlécen!

azonban alapjaiban feltártan, értékes római maradványok között minden időkre hirdetője lesz a klasszikus Savaria és a magyar Szombathely közötti folytonosságnak. A római Savaria és a mai Szombathely települési kontinuitását — még az ásatások megindulása előtt — Pleidell Ambrus történeti alapon igyekezett bizonyítani.⁴⁶

⁴⁶ A magyar várostörténet első fejezete. Századok LXVIII, 1934, 178 k: „Túlélte a népvándorlást Pannoniának talán leghíresebb városa, Savaria. Mint már említettük, Attila halála után földrengés pusztította Pannónia prima hajdani székhelyét, azonban a lakosság a megrongált épületeket kitatarozta és a városba visszaköltözött. Más magyarázata ugyanis nem lehet, hogy a város az avar uralom végén fennállott és a nyugati krónikások előtt általánosan ismert volt. A lorch-i évkönyvek és Einhardus feljegyzései szerint Savaria Nagy Károly 791. évi avar hadjáratának egyik fontos állomását képezte, a király Győrtől a régi római úton, Savarián át vezette vissza az ismert avar harcmodor következtében kielehezett és beteg seregét, Savariának tehát ez időben jelentékeny helynek kellett lennie. Még inkább következik ez Regino krónikájának és az évkönyveknek azon tudósításából, amely szerint a morvaszlávok a Duna-balparti avarokat régi lakóhelyeiken állandóan zaklatták, mire azok 805-ben Nagy Károlytól engedélyt kértek, hogy a Duna jobbpartján, Savaria és Carnuntum között telepedhessenek le. Valóban, Német Lajosnak 860. november 20-án kelt oklevele, amelyben több más birtok mellett Savariát is a salzburgi érsekségnek adja, a várost civitasnak nevezi. Civitasnak nevezi Savariát az Arnulf király nevére 970—977 között ugyancsak a salzburgi érsekség javára hamisított adománylevél és az ezt megerősítő X—XIII. századi hiteles oklevelek is.

A hamis oklevél idevonatkozó adata annál értékesebb, mert megtudjuk belőle, hogy — a hamisítás idejében legalább — keresztény egyház állott fenn Savariában és a város kereskedelmileg is fontos hely lehetett; tartozékai között ugyanis az oklevél a vámot is felsorolja. Egészen nyilvánvaló, hogy a salzburgi érsekség a Német Lajostól kapott adományokhoz való jogát akarta a hamis oklevéllel biztosítani... A német püspökségektől és érsekségektől független magyar egyházi berendezkedés következtében a salzburgi érsekség ugyan semmit sem ért el a hamis oklevéllel, tudjuk azonban, hogy Savaria mégis egyházi birtok maradt: vámjával együtt a győri püspökségé volt annak alapítása óta, amit pusztá véletlennek nem tekinthetünk.“

*

**Az 1938—41. évi
ásatások**

Nagyérdemű kutatók, a török uralom utáni útleíróktól, majd Schoenvisner István XVIII. századvégi alapvető munkásságától kezdve, különösen a múlt század elején és annak második felében sokat foglalkoztak az antik Savaria értékes maradványaival, főként ingó leleteivel. Kisebb építészeti maradványokon és sírmezőkön kívül jelentősebb topográfiai kutatásokra azonban nem került sor.

Az első alkalmat erre 1938-ban a körülírt egykori vár-régióban tervezett szemináriumi építkezés szolgáltatta. Géfin Gyula dr. történetíró nagy érdeme, hogy az első talajvizsgálatok alkalmával jelentkezett mozaikpadló-leletet megmentendő 1938. januárjában felhívta arra a Műemlékek Orsz. Bizottsága figyelmét. A bizottság elnökének, Gerevich Tibor dr. professzornak intézkedésére a bizottság műszaki főtanácsosának, Lux Kálmán dr. kormányfőtanácsosnak állandó ellenőrzése és hathatós támogatása s e sorok írójának tudományos irányítása mellett indultak meg és folytak nagyarányú kutatásaink, amelyek a nagymúltú hely legrégibb városi kialakulására rendkívül élénk fényt vetettek. A nagy ügyhöz méltó áldozatos megértéssel támogatták a kutatásokat a keresztény Savaria és a mai egyházi székhely kontinuitásának legfőbb továbbvivője, Grösz József megyéspüspök, Hertelendy Jenő min. tanácsos, az ügy érdekében nagy szeretettel és fáradsággal minden követ megmozgató vitéz Szüts István dr. főispán és a colonia, majd a középkori civitas lakóinak és vezetőinek utódai, a friss ütemű kultúr-város közönsége és magisztrátusa.⁴⁷

⁴⁷ Csak megindultsággal lehet említeni azt a lelkes áldozatkészséget, amellyel az ásatásokat — a város elsőrendű fontosságú ügyének tekintvén — *Ujváry Ede* kormányfőtanácsos és utóda, *Mészáros Hugó* polgármesterek, valamint a városháza egész műszaki

Az 1938 óta tartó s a mai székesegyháztól észak-nyugatra eső területen 1941 őszével egyelőre lezárt ásatások lelke, valóságos „Genius loci”-ja, szorgalmazója és áldozatos lélekkel helyi vezetője Géfin Gyula dr. pápai titk. kamarás, a szombathelyi szeminárium tudós rektora.

A szeminárium és püspökvár kertjében folyt ásatások⁴⁸ főként topográfiai és építészeti szempontból nagyjelentőségűek azon felül, hogy történeti adatokat is szolgáltatnak. A bevezetőben vázolt antik és középkori topográfiai helyzet felállítása már részben az ásatások adottságainak s az ismert történeti, levéltári adatoknak egybevetésével volt lehetséges. A megállapított négyszögű formátumhoz igazodóan — a római castra ősi belső beosztásának hagyományaképpen —, a kerek alaprajzú középkori vártól s annak belső védőfalától eltekintve, a terület beosztása, utak és építmények iránya, nagy részben még a mai épületeket illetően is, szigorúan igazodik az ősi vár-(tábor-) négyszög falainak é—d és k—ny vonulataihoz. Ebben a tekintetben a hosszanti k—ny irány az uralkodó, az eddigi feltárásokban a nagyobb épületek hosszanti vonatkozásban k—ny irányban helyezkednek el.

*

Savaria foruma

Talán csak intuitíve, lehet azonban, hogy az ott lelt nagyszabású leletek (monumentális szoborművek, architek-

osztálya Névery Aladár és vitéz Biczy Elemér műszaki tanácsosok és Tóth János dr. főmérnök vezetésével minden elképzelhető módon támogatták. Biczy Elemér nagy botanikai ismereteinek, kiváló művészi érzékének és áldozatos odaadásának köszönhető az ásatási területek izléses növényi keretelése is.

⁴⁸ Korábbi beszámolók az eredményekről: *Paulovics*, La basilica di S. Quirino nell'antica Savaria (Szombathely) *Corvina* 1938. 3. szám. *U. a.*, Szent Quirinus savariai bazilikájának feltárása. *Vasi Szemle* V, 1938, 138 kk. — *U. a.*, Savaria Sacra. Szombathely ökeresz-

tonikus faragványok, nagy oszlopok, díszes mozaikpadló, stb.) miatt a mai székesegyház környékét már a régebbi kutatók is következetesen az egykori római *forum* helyének tartották. Ezt a feltevést nemhogy megdönténék, hanem egyenesen alátámasztani látszanak az ásatás kézzelfogható eredményei is. Hogy a római *forum* tényleg a mai székesegyház helyén, ill. annak környékén állhatott, azt alábbi támpontok látszanak igazolni:

1. A székesegyház XVIII. századvégi építésénél aránylag kevés maradványról történik említés; ami viszont felszínre került, mint a 10. jegyzet alatt említett díszes mozaikpadló, azt megbecsülték, feljegyezték és pontosan lerajzolták. Viszont a környező részen, a mai püspökvár helyén sok római maradvány tűnt elő. A székesegyház alatti és előtti terület tehát — eltekintve a hátrább állott középkori kerek várkastélytól — tér volt és tér maradt. Milles kézírata is (41. jegyzet) az ovális fal előtt „középen nyitva hagyott térről (*area*)“ beszél. Ezt igazolja a győri püspöki levéltár 3. képünkön bemutatott rajza is.

2. Tudomásunk van arról, hogy az említett nagy capitoliumi szentély maradványai a székesegyháztól, ill. az előtte levő tértől délre az új püspökvár építésénél kerültek elő. Hasonlóképpen sok emlék jött felszínre a tér északi peremén a szeminárium építésekor. Minderre következtethetünk Nitrai Pál szentszéki jegyzőnek 1779. május 5-én kelt, Szily püspökhöz intézett leveléből.⁴⁹ Az új püspöki

tény emlékei. Tükör VII, 1939, 590 kk. — *Gétin*, Szombathely vára. Dunántúli Szemle VIII, 1941, 183 kk.

⁴⁹ Szombathelyi püspöki levéltár I. állvány, kurrens iratok:

„Tam e fossa fundamenti Seminarii, tam e residentiae Illustratissimae V(est)rae eruuntur lapides, signanter vero e terra pro residentia excisa penes tuguriolum relictum lapis unus, viginti circiter centenariorum arte sculptoria elaboratus effossus est, pars fuit hic, prout foramen superne junctum fuisse ostendit, grandis alicuius statuae, repraesentatque a mediis uberibus usque ad pedes Deam quampiam.“ A kolosszális kapitóliumi Minervatorzóról van szó.

palota udvarán egy ideig még állt az ősi vártemplom is, feltevésünk szerint a capitoliumi szentély utóda. A mai székesegyház helyén feltételezett teret, forumot délről ez a szentély, északról pedig a most kiásott Szt. Quirinus-basilica határolhatta (5. kép).⁵⁰ A székesegyház mögött, a középkori várhoz csatlakozóan kiásott monumentális falakban pedig a császári palota (eredetileg talán a tábori praetorium, illetőleg helytartói palota vagy annak helye) maradványaira ismerhetünk. A teret nyugatról kétségtelenül a nagy palota zárta le.

3. Kelet felől a tér nyitott lehetett, illetőleg itt nem épületek, hanem a külső város felől nagy fal és kapu zárta le. Ez a helyzet, a középkori várkerület főkapujával, illetőleg az újabbkori vámházzal, egészen a XVIII. század végéig e ponton kétségtelenül igazolt.

4. Utóbbi kapuhoz kellett vezetnie az említett, a Nagykar-utcából a várkerületet egykor átszelő főútnak, amelynek római kövezete és ugyancsak rómaikori nagy csatornája az 1941. évi, székesegyház előtti téren végzett ásatások folyamán elő is tűnt (I. tábla a1.). Ettől északra párhuzamosan haladt egy másik, ugyancsak k—ny irányú római út, amelynek felülete részei hatalmas bazalt-lapokkal a szeminárium-kertben (I. t. C-től k-re és ny-ra) valamint teljes 540 cm szélességben 1940-ben a szemináriumi új építmény alapásakor (I. t. c) kerültek elő. Az út közepe alatt itt is kiépített, boltozott, embermagasságú csatorna

Ugyanonnan, ugyanazon év augusztus 26-án kelt s szintén a Körmenten időző püspökhöz írt másik Nitrai-féle levélből:

„Residentiae quoque fundamentum nunc a domo teloniatoris versus eam partem, qua frustum illud statuae nuper effossum est, sat profunde ducunt.” Mindkét levélre való szíves figyelemztetést és a szövegeket *Géfin* Gyula dr. rector úrnak köszönöm.

⁵⁰ *Gruber* Imre építész-mérnök rajza a basilica és cella trichora leegyszerűsített rajzával, az 1938. évi helyzettel, az újabb ásatási eredmények még nem szerepelnek rajta. Közli *Géfin*, Szhely vára 24.

vonul végig (I. t. a-b-c vonal, 71, 85—86. kép). E párhuzamos főutak nem lehetnek mások, mint a forumot, annak kisebb épületeit, fogadalmi és emlék-építményeit, szoborműveit körülvevő, keretelő *via*-k, olyan *via sacra*-jellegű díszes közlekedési vonalak, amelyek egyben a teret ny-ra lezáró nagy palotához is vezethettek. A forum legszűkebb területe (amely az utakat nem számítva így is szélesebb volt pl. a kb. kettő közé eső székesegyház kereszthajójánál) tehát e két út közé képzelhető. A déli úttól d-re lehetett a capitoliumi nagy szentély, míg az északi út mellett é-ra, azzal párhuzamosan a feltárt ókeresztény basilica fekszik.

Az ásatások eddigi eredményeit az I. táblán látható a-b-c útvonal tengelyétől kiindulva ismertetjük. Ezt a tengelyt úgy is tekinthetjük, mint az eddig kiásott jelentékenyebb ókori, római és középkori, illetőleg újkőkori maradványok találkozó, egymásba kapcsolódó vonalát.

A maradványok mélységi rétegeződése nem felel meg mindig a korbeli egymásutánnak. Azok elkülönítése gyakran igen nehéz. Éppen ezért nem sietünk a falak konzerválásával, amíg azok feldolgozásához a meglevő összes támpontok a *kiásott állapot* szerint pro és contra számba nem vették. Sokszor nem a legmagasabb szinten jelentkező maradványok a legújabbak: a középkor- és újkőkori építmények falai nem egy esetben mélyebben fekvő római rétegeket, falakat vágnak át. Összefüggés nélkül jelentkező falmaradványok antik vagy középkori eredetének eldöntésénél gyakran azok technikája, a habarcs mineműsége a döntő tényező. A terület sokszori átdulása miatt a föld-, illetőleg omladékrétegekben jelentkező kis leleteket a falmaradványok korbeliségének meghatározása szempontjából csak nagy kritikával és igen óvatosan lehet kezelni, egyáltalában figyelembe venni.

Az I. táblán látható térrajz a középkori maradványok

alatt a legkésőbbi, részben már keresztény, Kr. u. IV. és V. századi római kori állapotot tünteti fel. A kiásott hosszanti római falak k—ny iránya az *a-b-c* útvonal és csatorna irányával azonos. Minden római kori, ami ezen vonalakat derékszögben metszi. Rómaiak ezen felül az összes apszisos maradványok. Ezen legújabb, felső római réteg alatt — úgy szólván mindenütt — több méter mélységben korábbi római építkezések rétegei is jelentkeznek, sokszor egymással ellentétesen keresztező, különféle fal- és padló-maradványokkal. Mindezek kihámozása a basilica mozaikpadlójának, a legjobban fennmaradt és egységesebb időből származó késői római építményeknek, valamint a középkori vár maradványainak veszélyeztetése nélkül lehetetlen. Általában megállapíthattuk, hogy az érintetlen őstalaj a mai felszín alatti 5 méter után kezd csak jelentkezni.

Quirinus-basilica

Az *a-b-c* vonaltól é-ra látható apszisos nagy építményben annak formája, építés- és díszítésmódja, kora, fekvése, valamint irott hagyomány alapján Szent Quirinus sisciai (Sziszek) püspök *basilica*-ját ismertük fel (I. t. A). A mai leásott szinten látható, részben rekonstruált, falai (korábbi római építkezések többszázéves rétegei fölött) meglévő és más célt szolgáló konstrukcióból alakultak át keresztény kultuszépítménnyé. Ez a magyarázata mindkét apszisa ny helyzetének. Mind apszisának (szentélyének), mindpedig hajójának méretét a falak hiányosságai miatt kétségbevonhatatlanul a padlómozaik-szegély maradványai (szerencsére a hajó két egymással ellentétes sarkában is) határozták meg.

Az eredeti építmény hosszanti főfalai k felé az új

szemináriumi épület alatt is folytatódtak. Itt közben é—d irányban egy folyosószerű rész volt (I. t. D), amely keresztény időkben a *narthex* céljait szolgálta, míg attól k-re a falak a basilica előtti teret, középen a basilica megnagyobbitásakor áthelyezett kuttal, keretezték. A keresztény szentély-komplexum bejárata tehát egykor a mai szeminárium é traktusának irányában k felől volt. A kisebb kút, amely nyilván az ismertetendő korábbi és kisebb basilica-hoz tartozott, fabélelésű volt, tulajdonképpen egy fahordó, amelynek korhadttongái a szeminárium alapításakor 1939 szeptemberében szintén előkerültek. Közvetlen szomszédságában volt a nagyobb, lapos kövekkel kirakott kút (6. kép), amely pontosan az újabb, megnagyobbitott basilica hossz tengelyében feküdt. Valószínű, hogy alsó, a vízzel érintkező része szintén fából, esetleg fagerendákból vagy cölöpökből volt, mert a kőfalazás a basilica szintje alatt mindössze csak 3 méterre kezdődött s legmagasabban ugyanazon szint alatt 2 méterre maradt meg. A kút belső átmérője 110 cm, a köperem szélessége pedig 40 cm. Három kisebb méretű oszloptöredék került elő ez alkalommal, amelyek közül egy a kút fölött, kettő pedig benne volt. Utóbbi leletek, díszesebb felépítményű, oszlopdíszes és tornyosbefedésű kutat feltételeznek az ókeresztény basilica-rendszer szerint szabályos helyen levő, felül nyitott s esetleg oszlopcsarnokkal övezett *atrium* közepén. A kút a szentélybe való bemenet előtt a hívők ritus szerinti szimbolikus megtisztálkodását szolgálta.

A terem, amelyből az első basilicát kialakították, a későbbinél lényegesen rövidebb volt. A legnagyobb mozaikmező melletti betonaknában (a párkányos márványtömb mellett és alatt) látható é—d irányú egyenesen lezáró falának 110 cm széles alapja (21. kép). Ezt a falat törték át, mikor ny felé félköríves apszist ragasztottak a teremhez (I. t. A és 7. kép), ugyanakkor kellő helyen egy hatal-

mas, keskeny oldalán párkányszerűen kidolgozott, fehér márványtömböt (8. kép) helyeztek el az akkor emelt diadalív (arcus triumphalis) északi pillérének alapja gyanánt. A 92 cm széles tömör márványtömb annak előtte ezen forumi körzetben csakis szobortalapzat része lehetett, valószínűleg egy császárszoboré. Tekintettel 2 métert meghaladó hosszúságára s egyik végének párkányszerű megfaragására semmi esetre sem lehetett épületpárkány, hanem tömörsége folytán súlyos, talán éppen lovasszobrot tartó talapzat tömbje. Az innen kiinduló félkörű apszis egy ívrészletét sikerült feltárnunk. Ezen ív és a márványtömb között látható még a korábbi basilica egyszerűbb, terrazzos padlója.

Ezen első templom Savaria keresztény hívőseége számára szűknek bizonyult, de annak megnagyobbítására csak ny felé volt lehetőség. Hogy ez rövid időn belül történt meg, azt a két templom padlójának a 7. képen jól látható, mindössze centimétereket kitevő szintkülönbsége bizonyítja. Míg a régebbi basilica megmaradt falrészei, különösen az északi oldalon, valamint annak apszis-fala egyformán 90 cm szélességűek az alapozás felett, anyagra nézve pedig jobbra faragatlan terméskőből épültek; addig a nyugati bővítés már szélesebb, 120 cm-nyi, fala, miként az é—ny saroknál (9. kép) és az újabb apszisnál (10. kép) láthatjuk, alsóbb részeiben szabályosan faragott és gondosan rakott kötőkövekből, feljebb pedig igen jó habarccsal kötött nagyméretű téglákból készült.

A 7 m hosszú apszissal együtt 47.40 m hosszú és 16.40 m széles megnagyobbodott basilica (11. kép) azután a maga idejében, a Kr. u. IV. század első felében vagy annak közepe táján, elképzelhető legdíszesebb belső kiképzésben részesült. A korábbi templom falának színes festését drága, csiszolt márványlapokból álló borítás váltja fel, mint azt az északi fal melletti (12. kép), a hajó

é—ny sarkában és a narthex-padlóban megmaradt, eredeti helyükön álló márványcsontok és sokszáz márványtöredék bizonyítják. Ugyancsak márványborítást nyert a narthex fala is; mind itt (13. kép), mind a basilicában igen vastag, megőrölt téglával kevert habarcsréteggel és ólommal beerősített vaskapcsokkal rögzítették meg a lapokat. A márványok érintkező szélei belülről ferdére faragva, hegyes éllel érnek egymáshoz, mi által a kötő-anyagban a 13. képen látható merőleges vonalak maradnak hátra. A falba eresztett vaskapcsok csontjai a képen közvetlenül a kötő-anyag fölött a téglafal sötét mélyedéseiben voltak láthatók. Ezt a márványkötési technikát figyeltem meg a szaloniki-i Galerius-rotunda (Hagios Georgios) d—k külső fala mellett Ejnar Dyggve által 1939-ben feltárt, ugyancsak téglafalazású, Kr. u. IV. századi maradványon is (14—15. kép).⁵¹

A savariai basilica márványborításának nagyszerűségére jellemző, hogy a csiszolt lapok között a görögországi kontinens s főleg szigetek márványaitól a cippolinoig az ókor majd minden ismert márványfajtája szerepel. Ez egyben — éppen az ókeresztény basilicák díszítésére jellemzően — arról is tanuskodik, hogy Savaria különböző márványokkal ékített, korábbi időkből való, profán és pogány építményeinek hosszú időn át összehordott anyagát használták fel a már keresztény idők egyik legjelentékenyebb építményének díszítésére.

Az eredetileg nagyobb kiterjedésű épületkompleksznak csak ezen két részét, a basilica belsejét és a narthexet borították a megújításnál márvánnyal. A narthextől délre (egy válaszfal után) folytatódó folyosó fala pl. csak a régi festést mutatta, legkisebb nyomát sem találtuk itt már a márványborításnak (16. kép), viszont a későbbi időkben itt meghúzódók a narthex leomló márványaiból és téglából

⁵¹ A két fényképet a feltáró kiváló dán archaeologusnak, ill. feleségének, hűségese munkatársának köszönöm.

primitív tűzhelyet rendeztek be e helyen, aminek nyomát erős koromréteg és füstös fal is megőrizte (17. kép).⁵²

A basilica hajóját és apszisát a márványborítással egyidejűleg a régi terrazzo-padló felett rendkívül díszes és művészi kivitelű mozaik-padlóval látják el. Miként a II. táblán, dr. Lux Géza nagy fáradsággal készített kitűnő rajzán láthatjuk, ebből a hajóban az északi fal mentén három, a d—k sarokban pedig két összefüggő folt maradt meg. Hogy miért csak ennyi, annak magyarázatát megértjük, ha az I. táblára tekintünk. A basilica déli falát és hajójának d—ny sarkát teljességgel tönkre tette a későbbi, középkori ovális fal s az azzal kapcsolatos kerek bástya. Ez azon belső gyatra védőfala a kerek várkastélynak, amelyről a XVIII. század elején Pococke és Milles megemlékeznek s amelyet tévesen római amphitheatrumnak vagy legalább is azon épült maradványnak jeleznek. Ugyanakkor azt is említik, hogy az „area” a középen nyitott. Ezért nem ment a fal k-re a köríves bástyán túl s ennek köszönhető, hogy a d—k sarokban a mozaik-padlóból, ha hiányosan is, mégis valami szintén megmaradt. Bél Mátyás idézett kéziratából, Schoenvisner említett művéből⁵³ és egyéb forrásokból tudjuk, hogy a várat kettős árok is övezte, mégpedig a belső ezen ovális falon kívül. Ezen árok vonulatát mutatja az a széles sáv, amelynek helyén az árok létesítése miatt a mozaik-padlót egykor elpusztították. Ezért tűnt el az első basilica apszis-alapjának nagyobb része is. Ezen árok mindkét oldalon rézsutos volt, amit az útjába eső római falak rézsutos levágásai igazolnak: így az új apszis d—ny hajlásában (18. kép), a basilicánál korábbi, hypocaustumos építmények megvizsgálására történt leásásnál a d—k sarokmozaiktól é-ra (19—20. kép),

⁵² Az új szeminárium építkezésével kapcsolatban (ide esvén annak kertjé kijárata) ezt a falat ismét betemették.

⁵³ I. m. 331.

az első basilica arcus triumphalisánál a márványtömb irányában (21. kép), valamint az é—k saroknál, részben már a kívüleső apszisnál (47, 50—51. kép). A 20. képen a föld metszetében jól kirajzolódik az árok rézsűje is.

A basilica hajójának pompás mozaikpadlója legnagyobb részben tehát elpusztult. Ennek ellenére is kézzelfoghatóan megállapíthattuk, hogy az egész padlót egységes koncepciójú és kivitelű mozaikszőnyeg borította: a szegélymustra mind az é—ny saroknál (22. kép), mindpedig a d—k sarokban (23. kép) *pelta*-formájú motívumban (utóbbi helyen a peltának csak a sötétebb fele maradt meg) egyesül. E tény, a meglévő ellentétes sarok-falakkal egyetemben, egyben a hajó egységes méretét ($40'40 \times 16'40$ cm) is minden kétséget kizáróan meghatározza.

E grandiózus, $662'56$ m² mozaikszőnyegből tulajdonképpen csak ornamentális szegélyrészek maradtak ránk. A belső, minden valószínűség szerint nagyoobbszerű alakos ábrázolásokkal ékes és feliratokkal is ellátott, mozaikmező, ha már nem előbb, az említett árok létesítése alkalomával teljesen elpusztult.

A mozaikszőnyeg méreteire jellemző, hogy csak külső szegélydíszének szélessége 133 cm. A falak mellett — miként a 12. képen látható — perspektivikusan megrajzolt hasábok alkotják a legszélső szegélyt. Ezen belül, az egyébként általános fehér alapon és mindenkor fekete keretelésekkel, az aranyárga, terrakotta, piros, kék valamint zöld színek nagy árnyalatskálájában az ókor egyik legkedveltebb díszítő motívumát, a gazdagon tagolt akanthus-indát találjuk (22—29. képek). A színes aprómárványkockákból opus tessellatum-technikával kirakott, mind rajzra, mind színre nézve lendületes mozgalmasságú motívum a maradványok szerint a hajó egész padlóját szegélyezte. Vonalvezetése, kidolgozása azonban nem mindenütt egyenlő, a hosszanti északi oldal nagyvonalúságával szemben a szen-

tély előtt a nyugati oldalon méretre is más, keskenyebb és rosszabb rajzú, kevésbé klasszikus formában (22. képen fenn) jelenik meg. Ennek egyszerű oka az, hogy a mozaikrakást k felől kezdték el s ny végén egy kissé kifogytak a helyből; keskenyíteni kellett a sávot, a musivarius-munkások mintarajza viszont erre a csikra széles volt s így a saját rajzbeli készségükre voltak utalva, aminek harmadrendűsége viszont meglátszik a munkán, ha mindjárt a sarokrész é akanthus-maradványával is hasonlítjuk csak össze. A hullámvonalban futó akanthus-indától elágazó és becsavarodó mellékindák végein, mint fészkekben, 3—3 gránátalma látható; a szalagmező üres felületeit azután tekergőző kacsok s hárombogyós virágok töltik ki.

Korbeliség szempontjából már ez a szegélydísz egy magában is az említett borostyánkő-úton délre vezet bennünket, mégpedig legközelebb Aquileiába, mert a szegélydísz a mozaikpadló egyéb motívumaival egyetemben igen közeli rokonságot mutat a Kr. u. IV. század elején épült ottani Theodorus-féle basilica mozaikpadlójával.⁵⁴

A szegélydíszben belül 4—4, egyenkint 120 cm átmérőjű, kerek medaillon zár körül egy nyolcszögű mezőt (22, 30—31. képek). Az aquileiai párhuzam szerint ezen nyolcszögek részben már alakos, esetleg feliratos ábrázolásuk is lehettek. Közben 4—4 harangalakú mező is keletkezik mindenkor stilizált növényi ornamentális dísszel. Ezen összes mezők astragalos-lánccal és koronggal ékített fekete szalagokkal vannak egymástól elkülönítve.

A kerek medaillonok belső geometrikus dísze igen változatos, a maradványokon nem kevesebb, mint tíz típust különböztethetünk meg:

Körgyűrűben szalagfonat, belül kereszt körívekből (22. kép).

⁵⁴ Carlo Cecchelli, *Gli edifici ed i mosaici paleocristiani nella zona della basilica di Aquileia*. Bologna 1933, tav. 42.

Forgó kerék mintája (22. kép).

Egymásbafont két négyszögből alkotott nyolcszögű csillag (24—25. kép).

Körgyűrűben körülfutó hullámvonalas dísz, belül kereszt-motívum (24, 26, 30, 31. kép).

Körön körbefutó álló háromszögek, szélmalom-kerék módján (24, 26. kép).

Fogazatos ívekből alkotott négyszög fogazatos körben (24, 27. kép).

Hatszögű csillag egymásbafont két háromszögből (27. kép).

Körgyűrűben kas- vagy patkóalakú díszek koronamotívummal váltakozva (28—32. képek).

Egyik utóbbi körgyűrűben rosetta-szerű szalagfonat (30—31. kép).

Meander-díszes körgyűrűben két O-ból formált szalagfonat, az ú. n. „bölcesség-motívum” (31—32. kép).

Noha a mozaikszőnyeg alakos, főként a basilica közepét díszített mezői teljesen elpusztultak, a megmaradt részeken öt helyen mégis találkozunk alakos ábrázolások maradványaival:

Az egyik októgonban díszes növényi csokor látható (32. kép).

A d—k sarok egyik medaillonja a kosárból csipegető madarak ókeresztény alakjait őrzi, az Eucharistia-ból táplálkozó lélek szimbolikus ábrázolását (30—31, 33. kép).

Az é. mozaikmaradványon is találkozunk az eucharisztikus kosárral egy medaillonban (28, 34. kép).

Trapéz-formájú mezőben mind az északi mozaikmaradványon (27. kép); mind a d—k sarokban, a bölcesség-motívum mellett (32. kép) a halak, az ókeresztény halszimbólum szerepelnek (35. kép).

A kb. fél méterrel magasabban fekvő, félkörű (7 m sugarú) apszis mozaikpadlójából — tekintettel arra, hogy

22

23

24

25

28

29

30

31

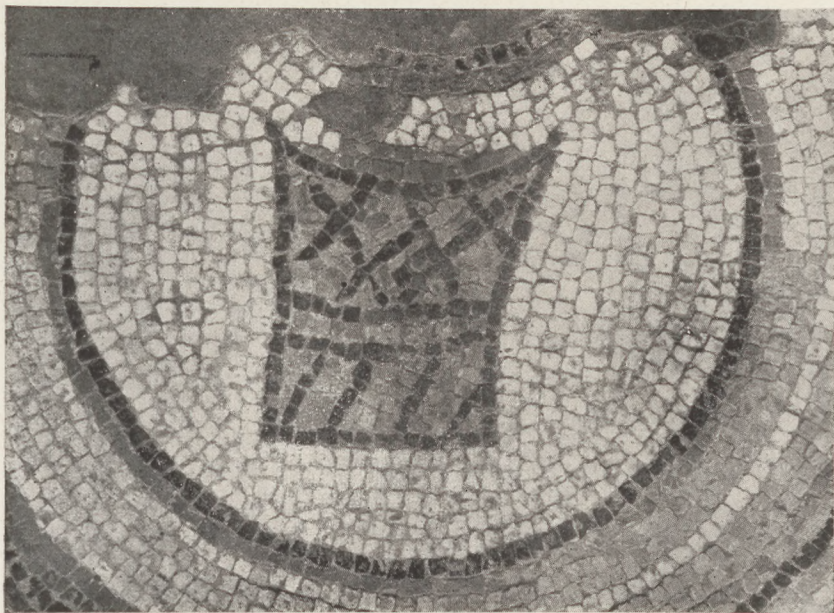
32

33

34

35

magasabb fekvése miatt jobban ki volt téve a dulasoknak — csak szerény foszlányok maradtak fenn annak északi felén (36. kép). E maradványokból azonban biztosan megállapítható, hogy a félkörű alaprajznak megfelelően, az ív közepéről kiinduló árnyékolt vonalak egy hatalmas palást- vagy kagylószerű motívummal terítették be az egész apszist, a korban közelfekvő parenzoi ókeresztény apszispadlók mintájára. Az apszisnak a hajó felé néző szegélyfala csak egy helyen maradt meg (42. kép) részben spicatum-szerű tégl- és lapos kőfalazással. Ezt eredetiben meghagyva annak vonalában és modorában építettük meg a mai falat. A silány, simítás nélküli falazás úgy érthető, hogy az előtt lépcsők voltak, mégpedig márványlapokkal borított lépcsők, amelyek nyoma az é—ny sarokmozaik szélén megmaradt márványcsonkokban (42. képen a nyíl irányában) jelentkezett.

Mint már az első basilica-padlóval kapcsolatban megfigyelhettük, a mozaik-felület ágyazása meglehetősen vékony terrazzós, betonos rétegbe történt. A mozaik felületek, foszlányok igen gondos feltárást igényeltek s még nagyobb gondot okozott ezen agyonrongált (40—41. kép) és helyükről elcsuszott foszlányoknak (pl. a növényi csokornak a 38. képen) a rögzítése, helyreállítása s egyes kisebb felületeken a közelben talált eredeti mozaikszemekkel (pl. a d—k sarok hypocaustumában az itteni egykori beomlás folytán lezuhantakkal) való kiegészítése (39. kép). Igen áldozatos munkával, hidegben, esőben, de rendkívüli hozzáértéssel végezte el ezt a munkát a M. Nemz. Múzeum kiváló tudományos restaurátora, Méri István. Az ő tudmányszeretetének és áldozatos odaadásának köszönhetjük, hogy sikerült a maradványoknak úgy szólván minden szemét megmenteni s eredeti helyén megtartani.

Bejáratot a basilica területére a narthex felől csak a d—k saroknál tudtunk megállapítani (11. kép). Mind ezen

oldalon, mind délen a fal legfeljebb már csak mélyebben fekvő alapjaiban volt meg. Miután ezen egy bejárat nagyon is oldalra esik, e homlokoldalon legalább még egy vagy még harmadik, középső bejáráttal is kell számolnunk. Az alapjában jobban meglévő északi hosszanti falon ilyennek nyoma sincs, ellenben két helyen (43. képen közvetlenül a fal melletti aknáknál) egy-egy alacsony, nagy kőlapokkal bélelt fűtőnyílás (45. képen a keletibb látható belülről) látható egy-egy kisebb kamrával kapcsolatban. Hasonló toldaléképítmény van a basilica tengelyében az apszis mögött is. Ez már nagyobb, 200—330 cm nagyságú, mert létesítésénél az igen széles, é—d irányú meglévő falhoz alkalmazkodtak. Utóbbi kamrának a vastag fal mellett mind északon, mind délen is volt kivezető nyílása, az apszissal érintkező nyílása azonban a mozaikpadló alatt volt, kétoldalt tüztől megbarnult és repedezett kötömbökből, fenn pedig boltíves téglából (37. és 46. kép). Az apszisfalban e nyílástól kétoldalt a téglarakásnál kihagyott egy-egy szellőző nyílást is megállapíthattunk (46. képen balra fenn a vályuszerű fedetlen, jobbra a másik sötétlik).

Aligha csalódunk, ha ezen aknákkal kapcsolatos három nyílásban a megpörkölt kövek s az ott lelt koromréteg tanúsága szerint hypocaustumos fűtőszervezetek praefurnium-át, fűtőhelyiségét, illetőleg fűtőnyílását látjuk. A d—k sarokban a középkori bástya kiugró faláig (44. kép), ahol a középkori építkezés azt el nem pusztította, megmaradt maga a hypocaustum is, a keleti fal mellett (44/a kép) pláne eredeti épségben, külön ilyen célra készült négyszögű téglaoszlopokkal, nagyméretű fedőtéglaalapokkal, az első basilica vastagabb s a második basilica vékonyabb (mozaik alá való) terrazzo-rétegével. Mind itt, mind a másik oldalon a főfalaktól 188 cm-re párhuzamosan szalad egy fal a padlózat alatt, a kettő között két oszlopsor

tartotta a hypocaustum melegítő légterének, fűtősávjának tetejét.

A basilicától é-ra részben hozzáépítve, részben ahhoz alkalmazkodva több építmény indul é felé. Valamennyi háttal, kettő apszissal és fűtőkamráival csatlakozik a basilica é falához. A basilica fűtését tápláló, már említett kamrákon kívül tehát ezen építményeknek semmi szerves architektonikus kapcsolata nem volt a basilicával az I. táblán *d*-vel jelölt félkörű építményt esetleg kivéve. Mindannyinak homlokzata más utcára, más térre mutatott, végleges véleményt éppen ezért e maradványokról csak a szomszédos két kanonoki kertben végzendő ásatások után lehet mondani. A közép-, illetőleg újabbkori helyzet közötti kontinuitás szempontjából már most fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy ezen összes építményeket a basilica-faltól 3 m távolságban, azzal párhuzamosan keresztül szel egy 60 cm vastag, valószínűleg középkori alapozású, újabbkori fal (48—49. képeken a kerítésfal mellett), amelynek a kontinuitás szempontjából való jelentőségére jellemző, hogy mindmáig határvonal maradt a püspökségi régio s a kívüleső területek között azon a vonalon, amely az említett 1782. évi városi jegyzőkönyv szerint a középkori várnégszög é határa volt, amely azonban a későrómaikori helyzetet nem fedí, lévén annak é határfala, a 3 méteres sáv épületei miatt is, ettől jóval északabbra.

A háromméteres sáv legkeletibb apszisa (I. t. *d*; 47, 50—51. képek) míg egyrészt belevág a basilica é. falába, másrészt áttöri a kel. fal é. folytatását. Utóbbi fal pontosan az apszis közepén vonul. Miután a félkör falrakási technikája is egyezik a basilica-fallal (noha azt, mint a képeken láthatjuk, átmetszi), a szabályos alkalmazkodásból is következtethető, hogy az valamelyes rendeltetési kapcsolatban is állhatott egykor a basilicával. Legdöntőbb bizonyíték erre az, hogy az apszis legfelső, az osztó falat is

borított, stucco-padlójának szintje egyezik a basilica padló-nívójával. Hogy később épült, mint az a konstrukció, amelyből a basilicát kiképezték, annak bizonyosága, hogy az é—d osztófallal mint adottsággal számoltak, amikor téglaoszlopos hypocaustum-fűtőrendszerét építették. Az osztó fal miatt ugyanis mind nyugatról (47. kép), mind pedig keletről is (51. kép) külön fűtőnyílást kellett neki építeni. Nagyon valószínű, hogy ezen nem az eredeti konstrukcióhoz tartozó s a basilicával mégis összefüggő építményben az első basilica keresztelő kápolnáját, a *baptisterium*-ot kell látnunk.

Tovább nyugatra egy é—d irányú fal mögött egy másik, a basilicától teljesen független apszis (I. t. e; 48. kép) fűtőkamrája látható. A fűtőnyílás felett kétoldalt egy-egy kapuütköző-formájú faragott kő áll ki a falból. Magában az apszisban egy régebbi építmény ferde fala és a hypocaustum-maradványai láthatók.

A basilica egyik fűtőkamrácskája után egy négyszögű helyiség (I. t. f; 48—49. kép) főként cserepekből spicatum-szerűen rakott falból álló fűtőkamrája következik. A helyiségben láthatók a fűtőszerkezet téglaoszlopai két sorának maradványai.

Ferdén menő terrazzo-padló és fal után a basilica második fűtőkamrácskája zárja le ezt a feltárt terület-sávot.

Az eddig ismertetett feltárt részek alapján is kétségtelen, hogy nagyobbkiterjedésű korábbi profán épülettömbből átalakított és megnagyobbított ókeresztény basilicával van dolgunk. Az architektonikus és alaprajzi jellegzetességek mellett a basilica és narthex díszítésmódja is nagy súllyal esik latba. A rokonjellegű aquileiai mozaikok ábrázolásai mind a keresztény szimbolika körébe tartoznak. Így az állatok is: a kakas és teknősbéka viadala Aquileiá-

ban R. Egger szerint⁵⁵ nem más, mint a világosság, a hit küzdelme a sötétség, a hitetlenség ellen. Ugyanez az eset Savariában a halszimbolummal s a kosárból csipegető madarakkal, valamint a növényi szimbolumokkal, hiszen köztudomású, hogy még a gránátalma is előfordul keresztény szimbolumképpen.

Savaria pedig különösen gazdag őskeresztény vonatkozású emlékekben, sőt eseményekben. Szombathelyen levő architekturális és epigrafiai ilyen mű emlékeit csak legújabbán állítottuk fel külön fülkében a szombathelyi múzeum lapidariumában, amelynek katalógusa röviden összefoglalja majd az összes savariai őskeresztény feliratokat,⁵³ ily emlékek hazai földön a legnagyobb számmal éppen Savariából származnak. Szent Quirinus említendő vértanúságán és Szent Márton toursi püspöknek savariai szereplésén kívül a kereszténység gyökérveréséről beszélhetünk Savariában már a III. század végén is.⁵⁷

A basilica szintje (a mozaik-padló) mindössze másfél méternyire fekszik a mai felszín alatt. Azon a helyen tehát ez a legkésőbbi római építmény. A mozaik stílussajátosságai is késői római időkre, már a Kr. u. IV. századra vallanak. Az aquileiai é. basilica Egger szerint mindjárt a 313. évi türelmi rendelet után épült s 343 előtt már le is égett.⁵⁸ A részletekig menő egyezések Aquileiával, sőt a savariai akanthus-szegélynek az aquileiait erősen felülmúló kiválósága mozaikunkat a IV. század első felére datálják, mégpedig alig valamivel későbbre az aquileiai é. basilica padló-

⁵⁵ Ein altchristliches Kampfsymbol. Fünfundzwanzig Jahre Röm.—Germ. Kommission 1930, 97 kk.

⁵⁶ Nagy Lajos, Pannonia Sacra. Szent István-emlékkönyv 1938. I, 91 kk.

⁵⁷ Nagy Tibor, A pannoniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. Dissertationes Pannonicae Ser. II, No. 12, 1939, 31.

⁵⁸ I. h. 97.

díszének koránál. A motívumoknak s azok összefűzésének stílusbeli forrása mindkét esetben ugyanaz.

A baptisterium jelenlétét hajlandók lennénk savariai püspökség, püspöki templom bizonyítékának tekinteni (*... baptizati ingredientes ... in medio residenti offeruntur episcopo*); emellett igen valószínűnek látszik, hogy a kizárólagosan püspöki funkciót jelentő *consignatio, confirmatio*⁵⁹ céljait szolgáló *consignatoriumot* egyik, a basilicától d-re vagy é-ra fekvő, kultikus jellegű helyiségben kell keresnünk. Nagy Tibor nem ezen az alapon keresi Savaria püspökségének végérvényes bizonyítékát, hanem inkább abban, hogy Savaria „provinciaszékhely volt, azonkívül pedig régi és igen népes egyházközséggel rendelkezett.”⁶⁰ Másrészt viszont megállapítja, hogy „a Quirinus-bazilika feltárása után a város püspöksége már nehezen vitatható.”⁶¹

A basilica jellegét és rendeltetését mindennél fényesebben igazolja azonban egy történeti s egyben topográfiai adat. Ha Savaria történetében kutatunk, éppen basilicánk korára valló időből tudomásunk is van egy keresztény „basilica” létezéséről, mégpedig éppen a Savariában vértanuhalált szenvedett Quirinus sisciai püspök passiójából.⁶² Általában a 309. évre datált Quirinus-passióból s az azt magasztaló himnusból⁶³ kitűnik, hogy abban az időben igen nagy volt a savariai egyház híveinek a száma, amit a mai temető területén (kontinuitás!) s az előtti nagy tér körül, a mai Szent Márton-egyház körzetében elterült rómaiakori nagy keresztény temető, az onnan származó, említett keresztény síremlékekkel is bizonyít. A Quirinus-passio szerint

⁵⁹ Egger, i. m. 90 k.

⁶⁰ I. m. 211.

⁶¹ I. m. 227.

⁶² Ruinart, *Acta Martyrum* ... Ratisbonae 1859, 523 k. — Nagy Tibor, i. m. 65 kk alatt ismerteti a passio mellett Szent Quirinus vértanúságának más, korban közeli egykorú forrásait is.

⁶³ Hymnus *Aurelii Prudentii*. Ruinart, i. m. 524.

Maximus praeses — a türelmi rendeletet közvetlenül megelőző keresztényüldözések idején, valószínűleg 309-ben — Quirinus sisciai püspököt Amantiushoz, Pannonia Prima helytartójához viteti ítélkezés céljából Savariába. A források szerint a útközben is csodát tevő agg püspök Scarabantián át megérkezvén Savariába, ott ítélkezés után vértanuhalált szenvedett. Az ítélkező Amantius praeses Savariában „hivatala szerint azt a parancsot adta ki, hogy a színházban (*in theatro*) állítsák őt ítélőszéke elé”. Amantiusnak az ősz püspököt minden áron menteni akaró tapintatos eljárása s a halálos ítélet végrehajtása alkalmával a nagyszámú hívekkel való érintkezés lehetősége amellet bizonyítanak, hogy a város keresztény hívei meglehetősen nyíltan tehettek már hitet vallásuk mellett, mint az a passio szavaiból is kitűnik: *Tunc inter ceteras, quas pertulit passiones, iussit sancto Dei Sacerdoti vel famulo molam ad collum ligari et in fluvii Sibaridis undas demergi. Cumque de ponte praecipitatus fuisset in fluvium et diutissime supernataret et cum spectantibus locutus est, ne suo terrentur exemplo, vix orans ut mergeretur obtinuit. Cuius corpus non longe ab eodem loco, ubi demersum fuerat, inventum est: ubi etiam locus orationis habetur. Sed ipsum sanctum corpus in basilica ad Scarabetensem portam depositum, ubi maior est pro meritis eius frequentia procedendi*⁶⁴

⁶⁴ Magyarul: Amantius „ekkor kiadta a parancsot, hogy a többi szenvedéseken kívül, amelyeket már elviselt, az Isten szent papjának, illetve szolgájának malomkövet kössenek a nyakára és a Sibaris folyó hullámaiba merítsék. Mikor a hídról a folyóba dobták, még igen sokáig úszott a víz színén és a körülállókkal beszélgetett, hogy az ő példája el ne tántorítsa őket, majd imádkozva csak nehezen tudta elérni, hogy elmerüljön. Testét nem messze attól a helytől, ahol elmerült, megtalálták, amiért ott imádkozóhely van. Magát a szent testet pedig a scarabantiai (soproni) kapu melletti basilicában helyezték el, ahová nagyobb sokaság zarándokol kérni az ő pártfogását.” V. ö. Balogh Albin, Szent Quirinus vértanu püspök. Szalézi Művek, Rákospalota, 1935, 38 k.

A passio egyszerre öt fontos topográfiai adatot említ: már előbb a színház (theatrum), a *Sibaris* folyót,⁶⁵ imádkozó helyet (*locus orationis*), *basilica*-t (nagyobb tömegek befogadására is alkalmas keresztény templomot) és a soproni kaput (*porta Scarabetensis*).

A theatrum helyét s a folyócskát ismerjük, a locus orationis-nak ez ideig nincs nyoma. A legfontosabb két adat a basilica s annak helyét pontosan meghatározó soproni kapu említése. A két adat kiegészíti egymást s utóbbi a feltárt basilica meghatározása szempontjából rendkívül fontos. Ebben a tekintetben nagy könnyebbséget jelent most a bevezetőben ismertetett antik és újabbkori helyszíni adatok ismerete is. Ezek szerint a római tábor, illetőleg a korai római város, majd középkori várnégyszög é., Sopron felé néző fala a mai szemináriumi telek é. vonalában lehetett. A római táborépítés normája szerint — mint már bevezetőben mondtuk — az é-ra, Scarabantia felé vezető út s annak é. kapuja basilicánk nyugati vége, apszisa tájára eshetett. Az ásatás mind ezt, mind a passio adatát, mind az út, mindpedig a kapu tekintetében fényesen be is igazolta. A keresztény későrómai időkben azonban a belső város éppen ezen egy oldalon — mint említettük — é-ra kitolódott.

Azon bizonyos 1782. évi városi jegyzőkönyv a várnégyszög ezen é. oldalára vonatkozólag a következőket

⁶⁵ A *Sibaris* a mai Perint folyócska, amely néha veszedelmesen megárad. Ma is út vezet a Kálváriától, a római színházról, Quirinus püspök elítéltetésének helyétől a Perinthez a kálvária régi stációi mentén s ezen a ponton van, ma is annak legrégebbi eredetű s legnagyobb hídjá. Nem oly régen még csak ez a híd létezett, mert a másik kocsival járható híd helyén, a Nagykároly utca végében, miként a talaj erős lejtése még ma is mutatja, csak gázlós folyó-átkelés volt. Jó lenne ismerni a Kálvária eredetét is, nincs-e összefüggés a hely kikeresése szempontjából Quirinus passiojával? Ott ma templom és zárda van, ennek előzménye esetleg éppen a passio helyével kapcsolatos kegyhelyre mehet vissza.

mondja:⁶⁶ „kimenvén, elsőben is a szeminárium felső részének szegletéhez,⁶⁷ ahol azon ároknak a bástya szegletén lévő rundellának tövében fordulása és a vár kertje felé való menetele vala,⁶⁸ mely ároknak dombja a káptalanbeli Cantoratus-háznak, mely másképen civilis fundus,⁶⁹ fala mellett lévén, a mellett amint tudniillik a szemináriumnak azon főlészeltől való kisebbik kapuja van, ahol a város főtisztelendő Zichy János úrnak azon Cantoratus házhoz kápolnát is bizonyos conditiók alatt ragasztani engedett, de a szemináriumbeli kis kapu bejárásával elhányattatott, gyalog út is volt, amelyen a várbeli kerten által jártak . . .”

Géfin Gyula 1939-ben megásta a szeminárium é. fala melletti gazdasági udvart, amely alkalommal közvetlenül a szeminárium fala mellett 30 cm mélyen hosszan húzódó feltokban előkerült fenti gyalogút, sőt a kápolna alapfalait is megtalálták.⁷⁰

Fenti 1782. évi jegyzőkönyvből azt is megtudjuk, hogy az akkor még meglevő „bástyákon kívül lévén még circiter két ölnyi egyenes föld is kisebb kőfallal befoglalva . . .”⁷¹ Ez a „circiter” két öl megfelel az I. táblán levő d-e-f sáv 3 méterének, ha ahhoz a külső fal 60 cm vastagságát is hozzáadjuk. Így értjük most meg azon adatokat, amelyek

⁶⁶ Géfin, Szombathely vára 11.

⁶⁷ é-k sarkához.

⁶⁸ é-k sarokbástyánál fordul várfal és árok ny-ra a püspökkert felé.

⁶⁹ Az éneklő kanonok háza polgári telek volt, nem tartozott már a várnégyszög területéhez. E ház kertjébe vezetnek a basilicától é-ra levő sáv későrómai építményei, amelyek eszerint négyszögön kívül esnek. „Árok dombja” a külső, nem a várfal melletti, partja az ároknak.

⁷⁰ Géfin, Szombathely vára 21. — Az I. t. d-e-f-építményeket átszelő fal a felvétel szerint éppen a saroknál találkozik a régi szemináriummal. E sarok s a kanonoki ház között volt a középkori várárok, azért nem építkeztek ide, a „ragasztott” kápolnát is azért „hányatták el”, mert az árok feltöltött laza talaján sülyedhetett.

⁷¹ Géfin, Szombathely vára 12.

a középkori vár *kettős* külső faláról beszélnek, mint a győri püspökség 1592-ből kelt urbariumában: *Arx est duplex exterior duplici muro cincta, ... et interior, in qua sunt aedificia varia, ...*; ⁷² Bél Mátyás már idézett kéziratában: *Forma eius in quadrangulum definita est, quam undique murus ambit geminus fossa munitus, ...* ⁷³

Mindezekből világos, hogy az é. oldalon a középkori és hangsúlyozzuk, *csak* a középkori vár fala a basilica é. falán haladt, illetőleg annak maradványaira épült rá; a felszín e falon belül a mellvéd miatt a közép- és újkorban itt magasabb volt. Ez a körüljárat céljait szolgáló földtömeg védte meg a mozaik-padlót ezen é. részén. A *d-e-f* épületeket átszelő vékonyabb fal pedig nem más, mint a *duplex murus*, vagy a *muris geminus* külső árokfalának a maradványa. ⁷⁴ A k. oldalon, a székesegyház előtt végzett ásatásnál — mint arról még szó lesz — szintén megtaláljuk a *kettős* falat, mégpedig a külső alatt az *ősi római tábor-vagy város-fallal* (84. kép).

Porta Scarabetensis

Az é. lezárás ilyen tisztázására volt szükségünk, hogy eljussunk a Quirinus-passio *porta Scarabetensis*-ének megkereséséhez.

A basilica apszisának fűtőkamrája mögött (I. t. *F*-nél)

⁷² Közli *Géfin*, Szombathely vára 7. Az interior az ovális fallal körülvelt kerek várkastély.

⁷³ L. a 39. jegyzetet! U. o. *Bél* is említi a belső, „kerek-alakú árokkal körülvelt épületet”. V. ö. *Géfin*, Szombathely vára 8.

⁷⁴ Meg vagyunk győződve arról, hogy a kanonoki kertbe átnyúló római későkori építmények az árok szélességéig, illetőleg mélységéig kiszedettek. A középkori külső árokkal magyarázható talán a római útburkolat megszűnése is a cella trichora-tól közvetlenül d-re.

egy fordított L alakú római falmaradvány látható: é. rövidebb szára 150, a hosszú ny. szára 170 cm vastag. Sarokrésze (52. kép) nagyméretű római téglákból igen rendszeren falazott, a hosszanti rész kővel vegyes anyagával, ismételt rombolás, illetőleg javítás nyomait mutatja (54. kép). A vele párhuzamos vastag faltömb 1 m vastag római és 130 cm vastag, már nem antik falból áll (53—54, 59. kép). Előbbi falazása: 57 cm-es közökben egy-egy vízszintes téglasor tarkítja a különben faragatlan vegyes kövekből és felsőbb rétegeiben másodlagosan felhasznált szabályos római quadrumokból épített falat (37. kép alján). Ugyancsak hatalmas faragott kövek, római quadrumok jelentkezőnek a később mellé épült középkori falban is, amely határozott rendeltetéssel épült az egy méter vastagságú antik falhoz. A párhuzamos vastag római sarokfal felhasználásával mintha egy erődművet létesítettek volna itt a középkorban, a nyugati várfal vonalában. Az itt keletkezett folyosószerű, mindössze 210 cm széles helyiség (53. kép) csak toronynak, mégpedig e helyen kaputoronynak a belseje, őrszobája lehetett. Ismertetésünk első részében elmondottak alapján azonban erre kellett elvonulnia az é—d irányú *via principalis*nak s ebből következőleg itt, vagy a közelben kellett lennie a korai római é., soproni kapunak (a castra idejében valószínűleg a *porta principalis sinistra*-nak). Közeli római kapura vallanak az utóbb ismertett építménynél bőven felhasznált nagy római quadrumok, amelyek az ásatások összes területein együttvéve sem jelentkeztek ily nagy számmal. Ily rendszeren faragott kövekkel a kapuk, kaputornyok föld feletti, felmenő falait borították első sorban a rómaiak. E kövek tehát a közeli római kapu-építményből kerültek ki, mégpedig még római időkben.

Az é-ra, Sopron felé vezető *via Scarabatensis*t hatalmas bazalt-lapjaival még 1939-ben feltártuk a basilica apszisá-

tól é-ra húzódó irányban (55. kép). A kontinuitást ragyogóan dokumentálja itt az, hogy a mai püspöki kertészet és a Szily János-utca kertjeinek határa ezen egykori római út közepén fut végig: a római út mindmáig megmaradt mint határvonal (III. tábla). Mindjárt azt is lerögzíthetjük, hogy az utat éppen a püspöki díszkert (egykori várkert!) és kertészet határvonalánál (III. t. kataszteri rajza szerint ez egyben telekkönyvi határ is!) már az ókorban elzárta egy k—ny irányú, 90 cm vastag, rendesen falazott, igen erős római fal (56—57. kép).

1941 őszén végre sikerült részben azon konstrukció alapját is meglehetősen mélységben megtalálni, amelyben a római tábor, majd város korai eredetű é. kapujára ismerhetünk. Négyszögű torony ez (I. t. G és 53, 58—60. kép), amely egybeépültnak látszik az *F* alatti vékonyabb fallal (59. kép). A most leírt út nyugati oldalán fekszik, előtte itt-ott még egy-egy bazaltkölap került elő az ásatás folyamán.⁷⁵ A burkoló kövek alatt 40 cm vastag hordott kavicsréteg volt, az alatt ismét vastagabb kevert törmelék található. Mindez az út régi voltának bizonyítéka. A torony külső mérete 490—490 cm, belső nagysága 290—235 cm, é—d irányban hosszabb. D. és k. fala egyformán 100, az é. 85, míg a ny. 154 cm vastag. K felé két helyen egy-egy 50 cm vastag és 120 cm hosszú pillér volt, részben csak törmelékből megállapítható. Tipikusan kapunyílás-pillérek a nagyobb feszítő távolság áthidalásának megkönnyítésére. Belül a mai kiásott szinten kőből rakott (pince-) padlózat van, amely alatt már eleven föld jelentkezik. Nincs tehát más konstrukció alatta, ami amellet szól, hogy korai, a maga helyén első építmény volt az elzárt római telephely egyik legelső kapuja. 8 m-nyi távolságra van a basilica arcus triumphalist tartó falának külső szélétől. A basilica itteni

⁷⁵ A basilica-apszistól é-ra az útburkolat-hiány onnan ered, hogy a középkori várak oda esett.

sarka körül helyenkint nagyon széles alap-kitüremlést látunk, amely nem más, mint az előbb leírtak megfelelő másik, a ny. kaputorony alapjának maradványa. A kettő közötti távolság megfelel a normális antik kapunyílásnak, a kiugró pillérekre eső kétszer 120 cm-t leszámítva, az *a-b-c* vonalon konstatált 540 cm útszélesség bőven adva volt (53. kép).

Az *ad Scarabetensem portam* irodalmi adat tehát úgy értelmezendő, hogy az első basilica apszisa éppen a kapu keleti tornya mellé esett, a megnagyobbított basilica sarka pedig pontosan a már felhagyott kapu keleti tornyának alapjára épült, kiálló szentélyével elzárván akkor már a különben más helyen is elrekesztett utat. Ezen helyzetből azt is megállapíthatjuk, hogy a szent földi maradványainak első elhelyezésekor még csak a kisebb basilica állott, mert a *passio* még a kaput, mint olyant említi. Most lesz érthetővé, miért találunk oly szép faragott köveket a basilica é—ny sarkában (9. kép). A soproni kapu k. tornyának quadrumait mindjárt felhasználták az annak helyén épült basilica-toldalék építésénél. Ezzel kapcsolatban még valamit megfigyelhetünk: hogy a basilica ezen sarka, amely pillérszerű kiugrást mutat, a torony meglévő alapjára épült, azt az alapnak az é. oldalon látható „kifolyásán” felül az is mutatja, hogy a pillér d—ny kiszögélése, sarka „kilóg” az itt kissé beljebb álló alap fölött (9. kép).

A nyugati kaputorony természetesen továbbra is fennállott, ha esetleg később már más célt is szolgált. Sok javítás nyoma is erre vall, pl. az exponált sarkokon a különben terméskőfal téglával van kijavítva (60. kép), mikor azután végleg megszűnt, faragott köréseket, mint láttuk, egy középkori toronyfélében használták fel.

A Kr. u. I. századra, vagy legkésőbb a II. század elejére jellemző kapuzat létesítése idején a zárt római terület valószínűleg eddig, a basilica é. határvonaláig tar-

tott. Mint biztosan tudjuk és a maradványokból is megállapítható, a középkori várfalnak is ez volt az é. iránya. A IV. században azonban, éppen akkor, amikor mint császári székhelyen Savariának ismét nagyobb lett a jelentősége, ez a belső regio é felé kibővült, valószínűleg az említett elzáró falig (56—57. kép). Akkor már nem erőd fal épült ott, hanem csak erős falkerítés árokrendszer nélkül. A „soproni kapu” azonban megmaradt mint helymegjelölés az előtte kialakult térrel. Valószínűleg ekkor kapcsolódtak a tornyok é. külső sarkához a mindkettőnél megállapítható, kifelé é-ra tendáló falak. A ny. kaputoronynál ez pláne egybeépültnek látszik és vastagsága (154 cm) is teljesen egyezik a torony ny. falának vastagságával.

Cella trichora

Későrómai időkben ez a kapu előtti terület az út lezárása és a kibővítés folytán azonban nemcsak alaprajzilag,⁷⁶ hanem szintbelileg is lényegesen megváltozott. A kövekkel burkolt tér és szép út eltűnik egy vastag feltöltési réteg alatt. Már 60 cm-t is meghaladó földréteg van ezen a kövezeten, amikor erre a térre, illetőleg kövezetre egy későkori, de még római, mégpedig jellegzetesen keresztény szentély, egy ú. n. *cella trichora* épül (55. kép). Megalapozott négyszögből három félkörű apszis dombozódik ki (a középső egészen és az é. nagy része még a kanonoki kert alatt van), amelyeknek ny-on egy hossz-négyszögű előcsarnok felel meg (I. t. H, 61—63. kép).⁷⁷ A

⁷⁶ Az egész regio alakja is nagy változást szenved ez által, a hossz tengely é-d irányba tolódik el.

⁷⁷ A pannoniai ilyenmű építményekre vonatkozólag I. Nagy Lajos, Az óbudai ókeresztény cella trichora a Raktár-utcában, Budapest, 1931. — U. a., Szent István- emlékkönyv: Pannonia Sacra 1938,

62. képen láthatjuk, hogy az építmény rendesebben rakott, felmenő, szint feletti fala a kövezet felett 60 cm-re jelentkezik csak, közben a sarokba egy utca-követ is befalaztak, amely a leásás folytán ma az alapból kilóg. Az előcsarnokban történt leásás pedig azt mutatta, hogy az alapásásnál helyenkint át sem törték a burkolatot, hanem közvetlenül az úttest kövezetére falaztak. Építéskor már nem számoltak a kövezett út adottságaival, mert pl. tengelye, előcsarnoka az út, illetőleg tér vonalától hegyes szögben eltér.

Az épület formájáról és rendeltetéséről végleges vélemény csak annak teljes felfedése után adhatunk. Ily alaprajzú szentélyek főként temetőkápolna, sírhely (bennük egy-két sírral, esetleg sarkophaggal), mauzóleum céljára szolgáltak s mint ilyen rendesen a városból kivezető út (az új, feltöltött út) mentén, a kapun kívül, mint pl. a római Via Appián vagy Pompeiben, épült. Előfordul azonban mint keresztelő kápolna, mint *baptisterium* is. A mi esetünkben a basilica é—k sarka mellett feltételezett korábbi baptisterium felhagyása után ez szolgálhatott fenti célra.

Alaprajzilag a fejlettebb tipussal van dolgunk, amennyiben a 75 cm vastag falu négyszögből, amelynek oldalhossza 6.45 m, indulnak ki a félkörök; tehát sarkok közbeiktatásával és nem közvetlenül kapcsolódnak egymáshoz, mint pl. Aquincumban és Sopianaeben. Szerkezetileg a középteret egész, az apszisokat pedig alacsonyabb félkupolával fedték be. Felmenő falainak építése (főként lapos terméskőből) igen gondos, a déli apszisnál két laposan rakott s egy ferdén kalászosan (*opus spicatum*-szerűen) falazott sor váltogatja egymást. Falainak vastagsága általában mindenütt 75 cm, csak a k., bejáratí fal vastagabb, 85 cm. Nyilván díszesebb kapunyílás miatt építették

114 kk. — Pécsen a cella trichorán kívül újabban egy hét apszisos későbbi építmény is előkerült: *Gosztonyi Gyula*, A pécsi hétkaréjos ókeresztény temetői épület. Arch. Ért. 1940, 56 kk, XIII. t.

erősebbre. Itt belül egyébként vakolatnyomok láthatók. Padlója pirosas terrazzo volt.

Nagy Lajos szerint a pécsi és aquincumi cella trichorák még a IV. században épültek s azok Aquileia művészeti irányítására mennének vissza.⁷⁸ Basilicánk szoros aquileiai kapcsolatára és az aquileiai közvetlen útra való tekintettel ez fokozottabban áll a mi építményünkre. Korbellel azonban, a nagyobb időközt jelentő erős nivó-emelkedést figyelembe véve, már V. századeleji keletkezéssel is számolhatunk.

Tovább é-ra az út szélén, szegélykövön belül jelentkező falmaradvány (56. kép) szerint az út k. szélén más építmények is állottak. A cella trichora mellett az é—d útból ny-ra egy másik kövezett út ágazik el, amelynek folytatását nyugatabbra a püspöki díszkertben is felfedték (III. t.). Lehetséges, hogy ezen útnak a kanonoki kertben keresendő k. folytatása képezte azon utcát, amelyre a *d-e-f* betűkkel jelzett sáv római építményeinek (48—49. kép) homlokzatai tekintettek.

Catechumeneum?

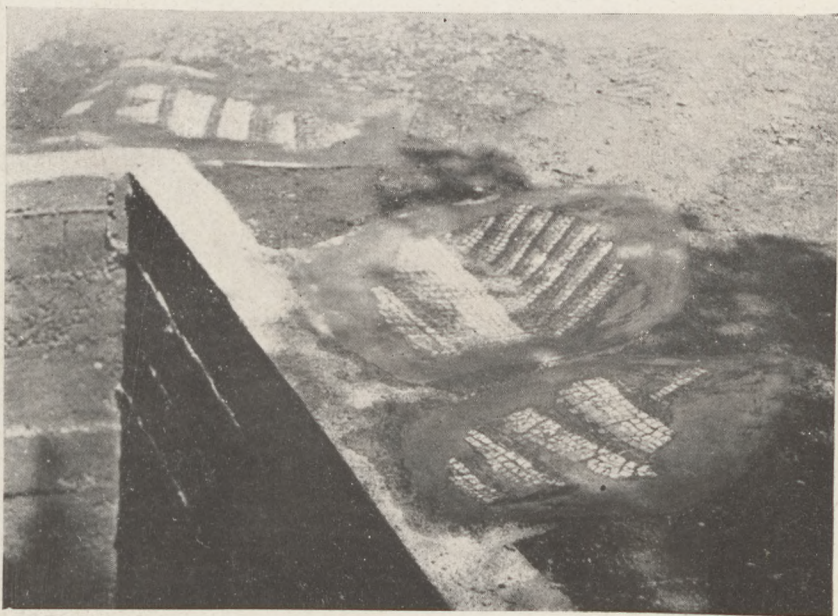
A basilicától d-re eső területen k—ny irányban — mint már említettük — *a-b-c* tengellyel eredetileg egy út haladt. A soproni út felhagyásával egyidőben ezt is megszüntették, a IV. században az építkezés erre is kiterjeszkedett. Az I. táblán *g* és *h*-val jelölt, 74 × 74 cm vastag pillér- vagy oszlop-bázisok egy az első basilicával egyenlő hosszúságú, oszlopokkal⁷⁹ megosztott, már az úttest fölött

⁷⁸ Pannonia Sacra 118.

⁷⁹ Ilyenek alapjait, nyomait magában a basilicában a pusztítás miatt nem találtuk. A néhol mélyebbre benyúló mozaikfelületek sem nyújtanak támpontot a hajó osztottságára nézve. Viszont a 16.40 m fesztávolság a gerendás befödés szempontjából meglehetősen nagy.

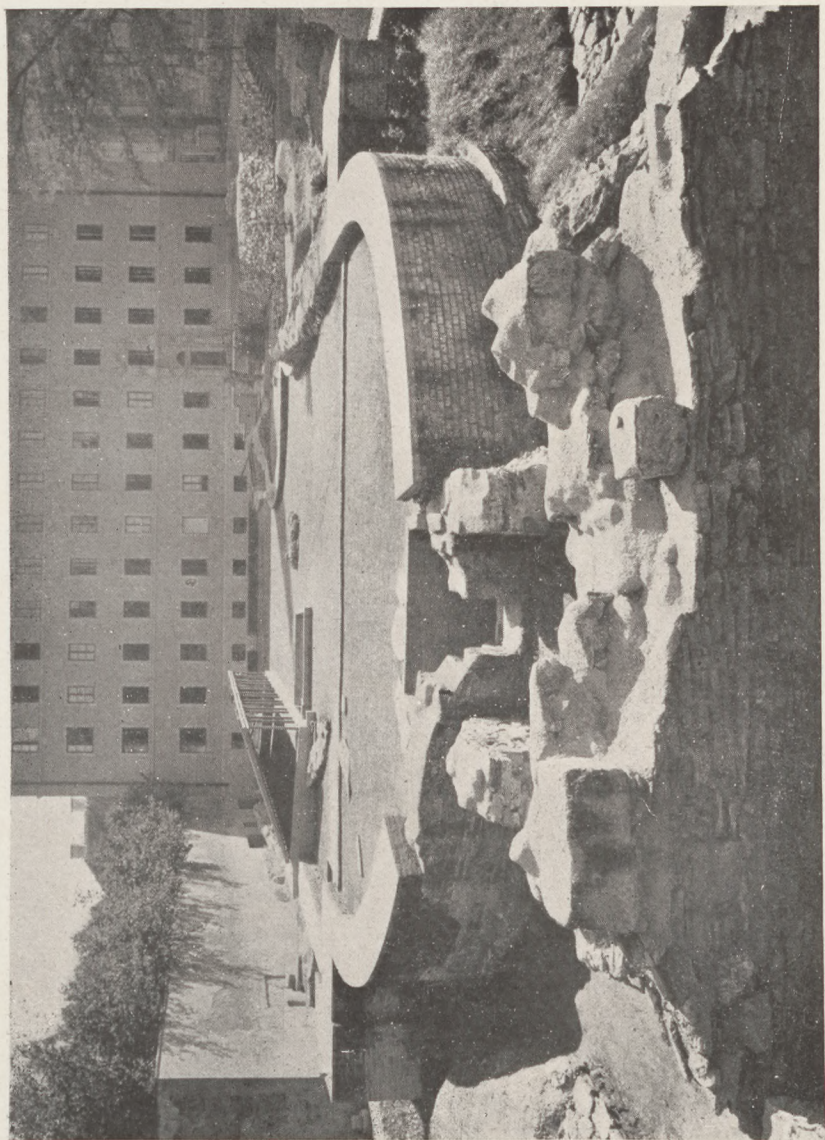

36

36'a

38

39

40

41

42

43

44

45

44/a

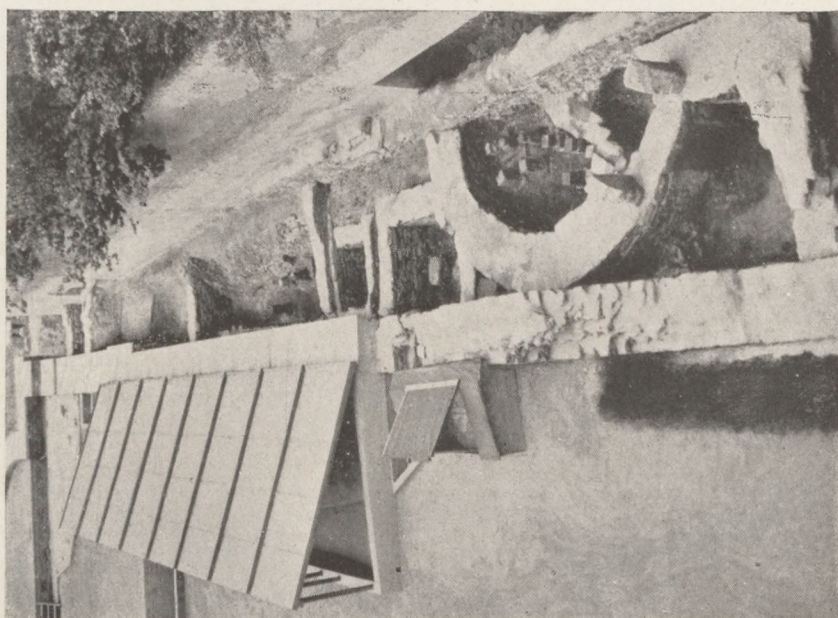

46

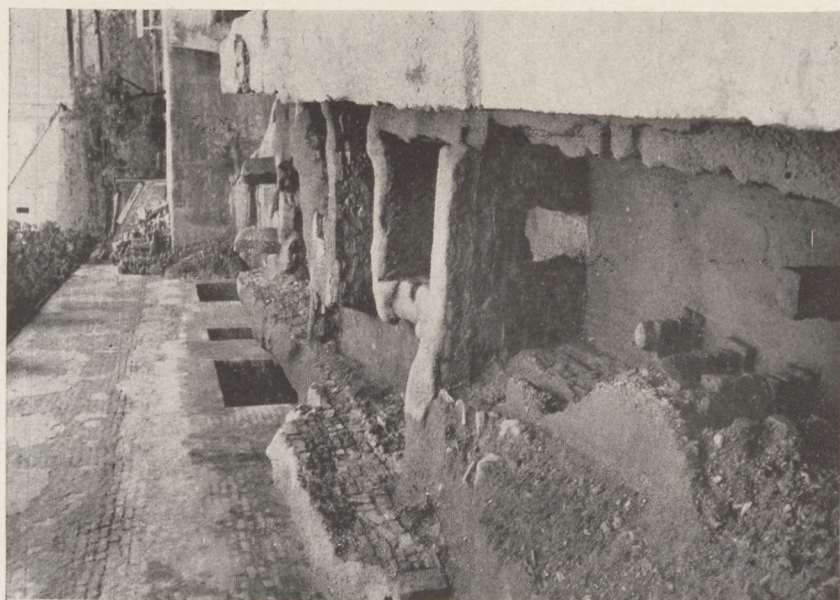

47

48

49

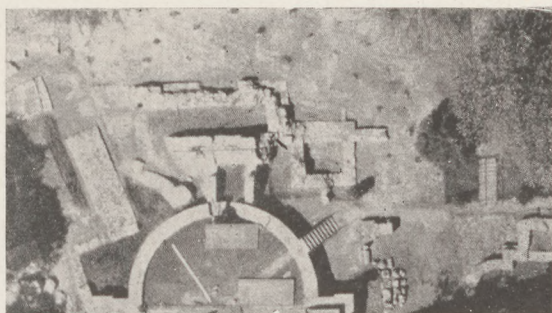
50

51

52

53

54

épült másik csarnokra engednek következtetni. Terrazzos padlója a *b* melletti csatornanyílás fölött egy kis területen megállapítható volt. A narthex falai, ha attól elválasztva is, szintén folytatódtak ezen a területen. Még e déli részek nagyobbmértvű feltárása előtt megkockáztattuk azt a véle-
ményt, hogy e helyen, ugyancsak a régebbi építményből átalakítva, a keresztény basilica egy lényeges tartozékát, a *catechumeneumot* kell látnunk. E csarnok d. fala a *B* és *C* közötti, k-ny. irányú fal vonalában volt. Háromhajós elosztásra már azért is szükség volt, mert beékelve csak a kiemelkedő középhajó ablakain át juthatott világossághoz.

Egy egységes IV. századi konstrukció szempontjából igen fontos tény az, hogy a *B*-vel jelzett sáv, folyosó (porticus) terrazzos padlója szintmagasságban, anyagban és kivitelben teljesen megegyezik a narthex padlójával. A középkori kerek várkastély ezen folyosók padlóit meg-
kímélte, mert annak legalsó padlószintje is, a kiálló antik falcsonkok szerint, ennél jóval magasabban feküdt. A feltételezett catechumeneum azonban a középkori nagy falak építése alkalmával még alapjaiban is majdnem teljesen el-
pusztult. Mindössze az *a-b-c* nagy csatornába torkoló oldal-
kanális szerény maradványait láthatjuk még e területen *g*-től *ny*-ra és *h*-től *d*-re, valamint a *C*-építmény apszisá-
hoz csatlakozó, mindössze 50 cm vastag silány válaszfalat
spicatum-módjára kisebb kövekből és tetőcserepekből, mint
e területen a legkésőbbi antik maradványt.

Consignatorium?

A feltételezett catechumeneum mögötti, *C*-vel jelölt félkörű lezáródású épület pontosan az *a-b-c* út tengelyében a keresztény Savaria második építési periodusából, a basi-
lica-kibővítés idejéből való (64. kép). Mint az I. táblán

látjuk, már a régi római utcára épült. Igen rendes, téglás falrakása (65. kép, az álló alakok között) technikailag is a basilica újabb apszisának kivitelével azonos. A középkori várdonjon hatalmas fala vágja ketté. Homlokzata — a cella trichora pendent-jaképpen — szintén nyugatra nézett. A középkori építkezések hajójának nagyobb részét teljesen elpusztították, csak déli falából maradt meg valami a középkori kerek falon kívül is, amelynek iránya azonban nem egyezik meg teljesen a belső fal irányával. A falvastagság is eltér némileg: kinn 85, benn 80 cm, talán ennek rovására írható az eltérés, vagy talán itt is oly csúszással állunk szemben, amely apszisának é. alaptömbjét is kimozdította eredeti helyéből. Az épület a basilicától délre a legszolidabb építmény; alapozása az arcus triumphalisnál pl. 80 cm-el vastagabb a felmenő téglafalnál. Az apszis alapozásánál érdekes építéstechnikai megfigyelést tehetünk: a mindenütt 80 cm vastag felmenő fal alapja kívül egyenletesen mindenütt 40—50 cm-re ugrik ki, míg belül oldalt nincs kiugrás, majd az alap a közép felé szabályos ívben 35 cm-es kiugrássá növekszik.

Komolyabb, díszes építmény lehetett, a gondos alapozás, erős falak nagy teherbírásra rendelték, éppen ezért nem épült rá a *B*-folyosó é. falára, hanem ott is egységes tömbként külön épült fel, úgy, hogy a kettős fal vastagsága itt egy jó darabon 160 cm vastag. E tömböknek szép ívelést kellett tartaniok. Az apszis mögött, a már említett későbbi silány fal emelésével olyan világítóudvarszerű holt területek keletkeztek, ahol az utca kövezete érintetlen maradt. Az arcus triumphalis-alaptól nem messze ny-ra mintha vele kapcsolatos pillér-kitüremlés jelentkezne. Nem hihető, hogy a komoly konstrukciójú épületnek már itt lenne a lezárása s így csak egy keskeny előcsarnokból és apszisból állott volna, a tovább menő déli fal pedig antae-szerűen egy tornác fala lenne, amilyenekkel pl. Mithraeu-

moknál találkozunk. Az sem valószínű, hogy a basilicán és kapun belül díszes sírépítmény lett volna. Rendeltetését az őskeresztény egyház ritusaival kapcsolatban kell feltételeznünk, talán éppen a püspöki confirmatio szentélyét, a *consignatoriumot* lehet benne látnunk.

A basilica apszisánál *i*-vel jelzett római eredetű kerek falrészben négyszöges keresztmetszetű csatorna van (54. kép), amely bizonyára az *a-b-c* csatornához vezetett (66. kép). A vele kapcsolatos, az apszis alatt is jelentkező faltömbben, az egykori utca és kapunyílás irányában valami közkút alapzatát sejthetjük.

Római keresztfolyosó

A *B*-folyosó mindkét oldalának falazása igen vegyes, kő, téglá, a kettő keverve is, sőt az é. falban *spicatumos* csíkok is előfordulnak. A falak átlagos vastagsága 55—65 cm között váltakozik. A folyosó *E*-nél négyszögű sarokra szélesedett ki, az itteni nagyobb fesztávolságok miatt a falak jobbak és vastagabbak (90—92 cm). E saroknál a magasabb falrészek elég jól őrizték meg a festés (vörös és barna csíkok, alapzati vonalas szegély) nyomait. Az az érzésünk, hogy e helyen a körülírt forumot U-alakban körülfogó nagy épület-komplexum é-ny sarkán állunk, annak körülfutó folyosóján, amelyből egykor kétoldalt nyíltak egyrészt a k-ny utcákra, ny-on díszes termekbe, a forum felé pedig talán nyitott porticusokba vezető ajtók. A *B*-folyosó d. falán két ily ajtó elfalazása ma is megállapítható. A forum felé néző oszlopos csarnokok létezése mellett szól az, hogy a *B*-folyosó déli fala mellett sok körcikk-, illetőleg félkör-alakú, igen jól égetett finom oszloptégla került elő. Az *E* alatt látható későbbi pillértoldás, kiugrás anyaga is jobbára ilyen oszloptéglákból

(nem hypocaustum-méretű oszlopok számára valókból) áll.

A középkori várkastély kiásott d-ny vége alatt jelentkezett, 120 cm széles római fal (I. t. j; 79—80. kép) lehet a *B* folyosó d. folytatásának egyik alapfala. Ha ez a nagyobb folyosó-szélesség miatt nem áll fenn, akkor ezen alapfal a basilica-apszis mögötti, *F*-től k-re eső, vele egyirányú fallal együtt (nagy mélységben való jelentkezéséből is következtetve) az egykori via principalistól ny-ra fekvő korai nagy római főépület (praetorium) maradványa lehet.

A római út itt-ott jelentkező burkolatán kívül e területen még egy római falat állapíthatunk meg, mégpedig az *I* betűvel jelzett 250 cm vastag maradványt, ami pedig rendkívül jól beleesik a középkori nagy négyzetes toldalékba. A falrakás módja, anyaga és habarcsa kétségtelenné teszi római voltát. Igen mélyen, a mai szinttől 4 m-re találtak rá. A mellette levő, négyszögű, újabbkori támfal már ezen fal fölött épült, mégpedig már akkor, amikor annak nyoma sem volt, mert a két fal között már kevert földréteg jelenléte is megállapítható.

*

Középkori vár

A középkori vár történetére, fekvésére, helyére, alakjára és újabbkori képére vonatkozó okleveles és régészeti adatokat Géfin Gyula foglalta össze.⁸⁰ Savaria maradványait felszínre hozó ásatásaink folyamán a már idézett XVIII. századi (Bél, Pococke, Milles, az 1782. jegyzőkönyv, Schoenvisner stb.) s egyéb, részben régebbi, de valójában legtöbbször Lazius-ra visszamenő, forrásokból ismert kerek várkastély silány belső védő-, helyesebben kerítés- vagy terrasz-fala került elő legelőször, mégpedig

⁸⁰ Szombathely vára. Dunántúli Szemle 1941.

a Quirinus-basilica területén (11, 64, 67. kép).⁸¹ A két angol utazó ezt nézte római amphitheatrum maradványának. Igen vegyesen rakott gyöngye fal, mindössze 75 cm vastag. Az a tény, hogy kissé é-ra, kifelé dül, arra enged következtetni, hogy támfal szerepe is volt: a Szent Quirinus-basilicán keresztül húzódó hegyes árok d. földpartját támaszthatta; ezzel egy harmadik, meredek falú árkot alkotván a várkastély, várdonjon körül. Részben a basilica-szint alatt konstatált falmaradvány hossza 24,5 m.

K-re 5,60 m sugarú bástya nyúlt ki belőle (11, 44. kép), amelynek 118 cm vastag alapfalát részben csak mélyen a basilica-nívó alatt (68. kép) tudtuk megállapítani.) Tanulság céljából a mai nivóra felvetítettük. Középpontjában kb. 35 cm átmérőjű, korhadt farostokkal és porhanyós földdel telt lyukat találtunk, amely fedett rondella esetében az emelet gerendáit taró középoszlop szerepét tölthette be; ennek hiányában zászlórúd céljaira is szolgálhatott. Helyét megfelelő méretű betoncövekkel jeleztük (69. kép). Ezen bástya-falak, mint láttuk, mélyen alapozottak lévén, tudomásul kell vennünk, hogy azok egy támpillérszerű kiugrással k-en végetértek. A mozaikpadló különben itt semmi esetre sem maradt volna meg. Ez az állapot egyébként megfelel az idézett angol utazók leírásának is, amely szerint „a térség a közepén nyitva van hagyva”. Csodálatos módon intuitive ismétlődik itt az ókori helyzet: az U-alakú nagy antik, mondjuk, keresztfolyosó helyén a legfontosabb középkori építményt, ugyan csak kifelé néző nyílással egy nagy körív foglalja be, bizonyára mindkét keleti végén zászlót lengető árbócos kerek bástyával.⁸² Az „ovális” bástya és kerek vár közötti

⁸¹ V. ö. a 41—42. jegyzeteket.

⁸² Talán ez lenne a *propugnacula duo* egyike, amelyeket a győri püspökség 1592-i *urbariuma* említ. V. ö. Géfin, Szombathely vára 7.

területet azonban mégis lezárták magából a nagy donjonból kinyúló, széles (alapban 200, fenn 130 cm vastag), egyenes fallal (I. t. k, 69. kép), tölcésrszerűen kifelé szélesedő (talán löveg-nyílás!) nyílás meghagyásával.

A várkastély átlagban 215—220 cm vastag fala (70. kép) különböző mélységekben alapjaiban, helyenkint azonban az akkori felszínből kiemelkedő felmenő falaiban (71—73, 77. kép) került elő majdnem egész é. félkörívével, 52 m hosszúságban. Igen valószínű, hogy az az ősi, középkori formája a várnak, mert már a XVI. századi források, ha nem is kimondottan kereknek, de egy belső és kettős külső falával, említik a várat.⁸³ Sajnos ezeknél régebbi irodalmi adatunk nincs a középkori vár alakjáról. Hogy ez az eredeti formája s hogy az mindvégig megmaradt, arra bizonyítékaink a toldások s azoknak még a kerekvár életében történt részbeni megszüntetése. Nyugati végén később hozzáépített támpillér maradványát látjuk (I. t. I, 77. kép). Ehhez közel é-ra egy még nagyobb, ugyancsak „ragasztott” támpillér áll (I. t. m, 71, 73, 77. kép). Feltűnő, hogy mindkettőnél a felmenő fal a közeli római kövezet (71—73. kép) szintvonalának magasságából emelkedik ki. Utóbbi támpillér — mint említettük — az I-vel jelzett római falon (73. képen jobbra lenn) fekszik. Sajátságos módon ezzel párhuzamosan tapad a várdonjonhoz a K-val jelzett L-alakú, 240 cm vastag újabbkori fal, amely (egy sarok híján) a római fallal együtt hatalmas szabályos, négyszögű toldalékot látszik alkotni. Úgy látszik, hogy a donjon építésekor először lerombolt római adottságot használták fel alap gyanánt, amikor jóval később ezt a négyszögű toldalékot megépítették.

A K-jelzésű toldalék kétségtelenül későbbi létesítmény, mint a donjon, ez semmi esetre sem római maradvány,

⁸³ Gétin, Szombathely vára 6 k.

mert k., közvetlenül a kerek falhoz való tapadási felületén (74. kép) a kövek között kifolyt habarcs (a később kiszedett) kerek fal felületének benyomódásait őrizte meg. Vastagsága 225 cm, az *I*-fal 250 cm-es vastagságával szemben. Ferde levágása (65, 73. kép) és kiszedése akkor történt, amikor itt az „ovális” falon kívüli árok (a basilica-mozaik elpusztítója) létesült. A négyszögű toldalék tehát egy közbelső periodusban szolgálta a vár védelmét, még az *l-m* támpillérek építése előtt. A *K*-fal építésénél egyébként a közeli basilica-apszis köveit, sőt faltömbjeit (zölde terméskövek, szabályos későrómai téglasorral) használták fel.

Az I. táblán *n*-el jelzett szerény újabbkori falmaradvány az ovális belső védőfal további folytatásának alapozása lehet (76. kép).

Ásatás a székesegyház előtt

1941. őszén próba- vagy igazoló ásatást végeztünk a székesegyház előtti téren az 1782-es jegyzőkönyvnek a várnégyszög védelmi vonalára vonatkozó adatai ellenőrzésére és a várfal esetleges római eredetének megállapítása végett. A jegyzőkönyv⁸⁴ szerint ez a k. szakasz volt a „várnak derék bástyája”, tehát főhomlokzata, ahol a vár felvonóhidás, tornyos főkapuja, egyben később vámháza is volt, az ókorban pedig a forumra vezető kapu vagy kapuk (esetleg diadalív is) állottak. Az akkor még „fönnálló bástya” a jegyzőkönyv szerint a bennünket érdeklő szakaszon „a szeminárium és a püspöki residentia közt levő vámháznak belső fala, képezhetni lehet volt éppen a szeminárium

⁸⁴ Géfin, Szombathely vára 11.

elején, amint délfelé a vámházra néző első ablaknak belső fala vagyon, és ment a residentiának harmadik és negyedik ablakjai közt lévő falnak, azon által egész a mostani iskolaháznak napkeletnek néző végére,..." A *murus duplex* vagy *geminus* pontosan ezen helyen a püspöki palota mellett felszínre is került (I. t. a1; 82—84. kép). A belső fal mindkét próba-gödörben 160 cm vastag volt, szélei kőből, illetőleg újabbkori téglából rendesen rakottak voltak, belül kevert, öntött falazású. A mai felszín alatt már 30 cm-re mutatkozott a teteje. Egyáltalán nem volt mélyen alapozva, a mai szinttől mindössze csak 245 cm-re; római falazás nyomát sem találtuk. Mind ez, mind szerkezete és anyaga arra vall, hogy a török veszedelem utáni újjáépítés műve (talán csak a vámház és elkerítés céljából). A vár mélyebb szintjétől mindkét gödörben 5 falépcső, illetőleg ajtónyílás (egyik befelé szűkülő, 155—185 cm széles, az északi pedig 120 cm széles) vezetett a két fal közötti magasabb szintre (83. kép). Itt a külső, mindössze 65 cm vastag falig a belső távolság 350 cm (ugyancsak a jegyzőkönyv szerint a „bástyákon kívül lévén még *circiter két ölnyi* egyenes föld is kisebb kőfallal befoglalva") volt. E két fal közötti magasabb szinten lakóhelyiségek vannak, kisebb falakkal kamrákra osztva (82. kép). Vámház és kapuórség céljait szolgálhatták még a XVIII. század végén is akkori lebontásuk előtt: „néhány házacska is a szombathelyi püspökség felállításakor is a bástyához ragasztva voltak, valamint a most is fönnálló vámház is mutatja", miként értékes jegyzőkönyvünkől értesülünk.

A keskenyebb külső kőfal a kívül levő várárok fala volt egyben (a jegyzőkönyv szerint: „a kisebb kőfal és rundellák tövében ásattatott a kérdésben lévő árok"). Mint ilyennek mély alapozásának kellett lennie. 4 és fél méter mélyen (mélyebbre a püspöki palota miatt ez alka-

lommal nem mehettünk) még folytatódott lefelé. Azt azonban megállapíthattuk és tulajdonképpeni célunkat elértük, hogy 3.50 m mélységben jelentkezett az erős, gondosabban rakott római fal. Efelett már vegyes a falrakás, a felső másfél méteren már szinte omladékos (84. képen a mérőrud 10—12 számaitól lefelé már rómaikori a falazás). Az ősi római, talán még tábor-fal lett a középkori erőd külső védőfala az árok mellett.

Ezen fontos rómaikori topográfiai adaton felül e próbakutatás még másik igen lényeges antik eredményt is hozott. A belső, vastagabb várfalon belül egy támaszpillérszerű újabbkori kőfal mellett a d. gödörben kb. 3.30 m mélyen római kövezetre bukkantunk. Utóbbinak egy pontján négyszögű, 30 cm vastag, faragott kőlap feküdt, közepén 40 cm átmérőjű kerek lyukkal. E lyukba a szombathelyi környéki palás zöldkőből egy 7 cm vastag korong illeszkedett közepén most már mindössze 5 cm átmérőjű lyukkal. Utcai víznyelő kanális-födéllel volt tehát dolgunk. Továbbiakban megállapítható volt, hogy két, kövekből falazott és boltívvvel ellátott nagy római csatorna találkozott itt az úttest alatt. Az egyik é—d irányban pontosan párhuzamos a várfallal, a másik, a k—ny irányú pedig előbbire pontosan merőleges. Az aknazáró követ kétoldalt a csatornát áthidaló egy-egy kőhasáb tartja (87. képen az egyik még eredeti helyzetben). A csatorna egyébként szerkezetileg azonos a basilicával párhuzamosan menő *a-b-c* csatornával (85—86. kép): szintén lapos, palás kőből rakott és boltozott, alja erős mészszebe rakott kövekből áll. Szélessége belül 85, magassága a közepén 150 cm.

A k—ny irányú csatorna a várfal előtt lezárt, az é—d-in bebujva el lehetett jutni a püspöki palota faláig, amely a csatornát annak idején áttörte. Bűzös fekális föld volt benne, miként Szombathely város csatornatisztítói megállapították.

Útnak és csatornának igen nagy a jelentősége Savaria topográfiája szempontjából. A külső falat véve az első megerősített antik város, tábor kerületének, attól a mellvéd terrasza mellett kellő távolságban vonult a belső keret-út, amely e ponton egy másik k—ny, az *a-b-c* úttal párhuzamos úttal találkozik. Mind az eredeti római keretet, mind pedig az é—d és k—ny főirányt hangsúlyozó megállapításaink és feltevéseink az ásó nyomán ezen a ponton is kézzelfogható megerősítést nyertek, egyben a Savaria—Szombathely topográfiai kontinuitáshoz is igen értékes adatot szolgáltatottak.

Utak a püspökkertben

A *cardo-decumanus* tengelynek ez az erős kihangsúlyozása a soproni s az arra merőleges utakat leszámítva kevésbé hangsúlyozódik ki a püspöki díszkertben feltárt utak irányában. Ezen utak (III. tábla) hatalmas bazaltkövekkel rakottak, mindannyi (a legnyugatibb nagy íveléssel) felnyergesedő (91. és 94. kép). Különböző szélességűek. Az é—d irányú (92—93. kép) mintha a megszüntetett korábbi soproni utat pótolná s ez megfelelni látszik a 3. képen szemléltethető é. kivezető későbbi útnak. Ezen út ny. szélén különben egy négyszögű (szobor-?) alapzat látható (93. kép). Amilyen impozánsak, valósággal monumentálisak ezen utak, annyira silányak, szegényesek, kisméretűek voltak az épületek, amelyek azok mentén állottak. A nagy építményektől ny-ra, azok hátában vagyunk. Ez a császári régio kertje lehetett annak idején is, ezért ezen nagyméretű, de alig használt, kocsikopás nyomait egyáltalában nem viselő utak. Ezért az a művészi, szinte fantasztikus vonalvezetés, amivel itt találkozunk. Mikor a hely jelentősége, előkelősége megszűnt s a díszes palotákat

az V. századi földrengés után a visszaszivárgó megmenekültek foglalják el, sokan a többé-kevésbé még mindig zártabb régio eddig nem lakott, kerti részén, a meglevő — mondjuk — díszutak mentén építik fel szegényes házaikat. Legtöbbször más, romokban heverő épületek anyagából, mint a legészakabbra feltárt (I. t. *L*) és ismét betemetett falnál (88. kép) láttuk. Mind itt (89. kép), mindpedig a legmonumentálisabb út (I. t. *M*) melletti vékony falaknál (90—91. kép) igen kedvelt volt a szedett-vedett anyagból való kalászos (*opus spicatum*) falrakás. E ny-ra eső, keskeny homlokzattal részben már az útra is kitolódó épületekben az ott talált sok későkori cserépből, mécsmintákból következtetve fazekasok műhelyei lehettek.

Szegényes falak jelentkeznek az *N* melletti útnál is (92. kép).

Ingó leletek

Az immár négyéves ásatás ingó leleteit ezen keretben nincs módunkban ismertetni. Az említett falburkoló márványlapokon felül a basilica belső díszítéséből két darab, fehér márványból faragott oszlop-, illetve pillérfő-töredék került elő (95. kép). Formailag és technikailag (csatornaszerű mély tagolás) a két töredék igen jellegzetes maradványa a későrómai keresztény belső templomarchitektúrának. Az egész ásatási területről nagyszámú egyszerűbb építészeti töredék, köpárkányok és oszlopok részei, nemkülönben padló- és egyéb téglák kerültek felszínre. Katonai bélyeg a téglákon egy esetben sem szerepel; csak kézzel rajzolt egyéni jeleket (102. kép) és egy magán-téglaágyár benyomott bélyegeit: *C A R* találjuk (103. kép). Épületdíszekből csak egy agyagantefixumot mutatunk még be (100. kép) kvarc-szemcsékkel kevert agyagból.

Egyéb ingó leletek az új szeminárium alagsorában már is szűknek bizonyult múzeumot töltene meg. Ágyagtárgyak: mécsesek (107. kép), agyagminták (104. és 108. kép), agyagfigurák (105—106. kép) és agyagedények (több-ezer terra sigillata-cserép, stb.; 101. képen egy késői mázas ú. n. füstölő torony töredéke), továbbá üvegtárgyak nagy sokasága; a közép- és újkori kerámia megszámlálhatatlan emlékei (111—116. kép); bronzszobrocskák (*Lar*, 109. kép; *Victoria*, 110. kép), valamint érmek nagy tömege várnak feldolgozásra.

Külön figyelmet érdemelnek a gyéresebb számú feliratos töredékek, mindenek felett a 96. képen látható fehér márvány. Legnagyobb magassága 23, szélessége 28, vastagsága 4 cm. 1940-ben került elő a kerek középkori donjon é—ny. támpillérijéből. Anyaga, finoman csiszolt volta és nagyon gondosan vésett betűi előkelő felíratra vallanak. Megerősíti e véleményt szövege is, amely csekélyisége ellenére is sokatmondó. Az első sorban D és I betűk maradványai a felirat díszesebb, nagyobb kezdő szavát jelentik: D I V O. A harmadik betű — már a feltűnően nagy alsó távolság miatt is — csak V lehet. Felmerülhetne az is, hogy az első betű O lenne, ez esetben I O M-kezdést várhatnánk. Ezt kizárja nemcsak az előbb említett nagy űr az I után, hanem az a tény is, hogy a I(ovi) betű kiállna a sorból. A felirat középtengelye pedig a második és harmadik betű közé esik, s annak a második sorban nagyjában az V betű felel meg. Utóbbtól mindkét felé 3—3 betűt számítva, a második sorban csak CLAUDIO állhatott. A fogadalmi felirat tehát Di[vo] Clau[dio] a halála után (Kr. u. 54) istenné lett Claudius császárnak, Savaria alapítójának és colonia-rangadójának szólt (kiegészítését l. a címlapon!).

Valami díszes emlékekkel áldozott a hálás város császárjának, mégpedig mindjárt annak halála után. Erre

vallanak a díszes korai betűtipusok is. A középkori vár létesítésével éppen a feltételezett forum mögötti császári palota-övezetet pusztították el. Már a Kr. u. IV. század elején ugyancsak fehér márványból való hatalmas bázis-tömböt használnak fel az első Quirinus-basilica arcus triumphalis-ának megépítésénél, szintén a forumi és császári övezetben. Mindezekből arra következtethetünk, hogy felirattöredékünk a császár szobortalapzatának felirata lehetett. A szobor valószínűleg bronzból öntött volt s anyaga miatt teljesen elpusztulhatott, későbbi korok más tárgyakat önthettek belőle. Az azonban biztos, hogy legelső klasszikus szobra lehetett Savariának, miként a kicsiny, de felette értékes töredékben is Savaria s egyben egész Pannonia egyik legkorábbi, talán éppen a legkorábbi savariai római feliratot üdvözölhetjük.

A 99. képen közölt, ugyancsak fehér márványból faragott, felirat-töredék a basilica területén került elő. Felül tagolt, párkányszerű keret ékíti. Ugyancsak jó időre, még a korai I. századra valló betűi — a C után látható pontból következtetve — egy név kezdetét jelentik; mégpedig a H után kellő távolságban jelentkező felső betűnyom alapján HE... vagy HI...-vel kezdődő nomennel. Így pl. C. H[erennius], H[elvius], vagy H[irtius]-féle névvel kezdődő, valószínűleg sírfelirat-töredékekkel van dolgunk.

Már későbbi időbe vezet bennünket a harmadik felirat (97—98. kép). Magas (a mai felszíntől 1 m-re), késői rétegből való, a legnyugatibb nagy út (I. t. M) melletti házból, cserepekből és agyagmintákból következtetve, fazekastelepről. 35 cm magas, 29 cm széles és 5 cm vastag mészkőlap. Elülső lapja erős kopás és csiszolás nyomait viseli. Meglevő felirata szerint egy közösség választásra kerülő jelöltjeinek, *candidatus*-ainak névsorát tartalmazta. A legtöbb nevet később valamilyen okból lecsiszolták. A második sor végén levő *aedil(icius)* jelzőből következtetve

közhivatalra pályázók névsoráról is szó lehet. Lehetséges azonban, hogy valamelyik curia vagy éppen collegium jelöltjeit sorolták fel a kőlapon. Az előbbi feltevés azonban valószínűbb. A felirat így szól:

NOMINA CANDIDAT
Q LVX IVSTINO PREF FIRMO AEDIL
CAES VALE V

*Nomina candidat(orum): Q. Lux(ilio) Iustino pr(a)ef(ecto),
Caes(io) Vale[nti...], Firmo aedil(icio), [...].v[...]*
A jelölteket, úgy látszik, két oszlopban sorolták fel.

*

Savaria-Szombathely- kontinuitás

A mai Szombathely a föld felszínén semmit sem őrzött meg az antik emlékekből, miként azt Délen, éppen Itáliában és Keleten láthatjuk. Középkori építményeiben sem rejtőznek kibontható ókori maradványok, mert a kiállott nagy viharokban a középkori városkép is eltűnt a föld színéről. Az oklevelek pedig éppen a legrégibb időre nézve hallgatnak, mert elpusztultak, amikor 1605-ben a város levéltárát Bocskay hadai elől Németujvárra menekítették, ahol viszont az teljesen a tűz martaléka lett. A hagyomány sem beszédes, hiszen még a város jellemző német nevének keletkezésére nézve sincs biztos támpontunk.

Minden eredmény, amire itt rámutathatunk, a mai és újabbkori (XVI—XVIII. századi) Szombathely topográfiai helyzetére vonatkozó adatoknak az antik időkre való visszavetítése kapcsán s az ásó mindent az igazság jegyében regisztráló munkája folytán áll elő. Az ásatás eredményeiben, topográfiában és architektúrában egyaránt, az ókori, főként már keresztény maradványok a közép- és

újkor helyzetével, topográfiai kialakulásával összefolynak, egymásba kapcsolódnak.

Az a nagy vacuum, amely a klasszikus ókor (Dacia) és a latin szellemű magyar középkor (Transsilvania) között — minden dáko-román mesterkedések dacára — Erdélyben tátong, itt Pannoniában, ha csak a legújabb pécsi és éppen a szombathelyi leletekre tekintünk, mindinkább megtelik adatokkal, amelyek láncszemeit a latin-keresztény kultúrához kapcsolódó friss magyarság fűzte azután tovább. Már útközben, talán a Fekete-tenger partvidékén, megismerkedhetett a klasszikus világ emlékeivel s a rómaiság itt talált maradványai is mély hatást gyakorolhattak rá. Nem véletlen műve tehát, hogy alig pár kilométerre Szombathelytől, Jákon virágzott ki legragyogóbban a magyarföldi román építészet, amely már legelső királyaink idejében a XI. században itáliai hatás alatt fejlődött s a XII. században a másik latin területről, a francia román építészetből nyer ismételt hullámokban ösztönzést.⁸⁵

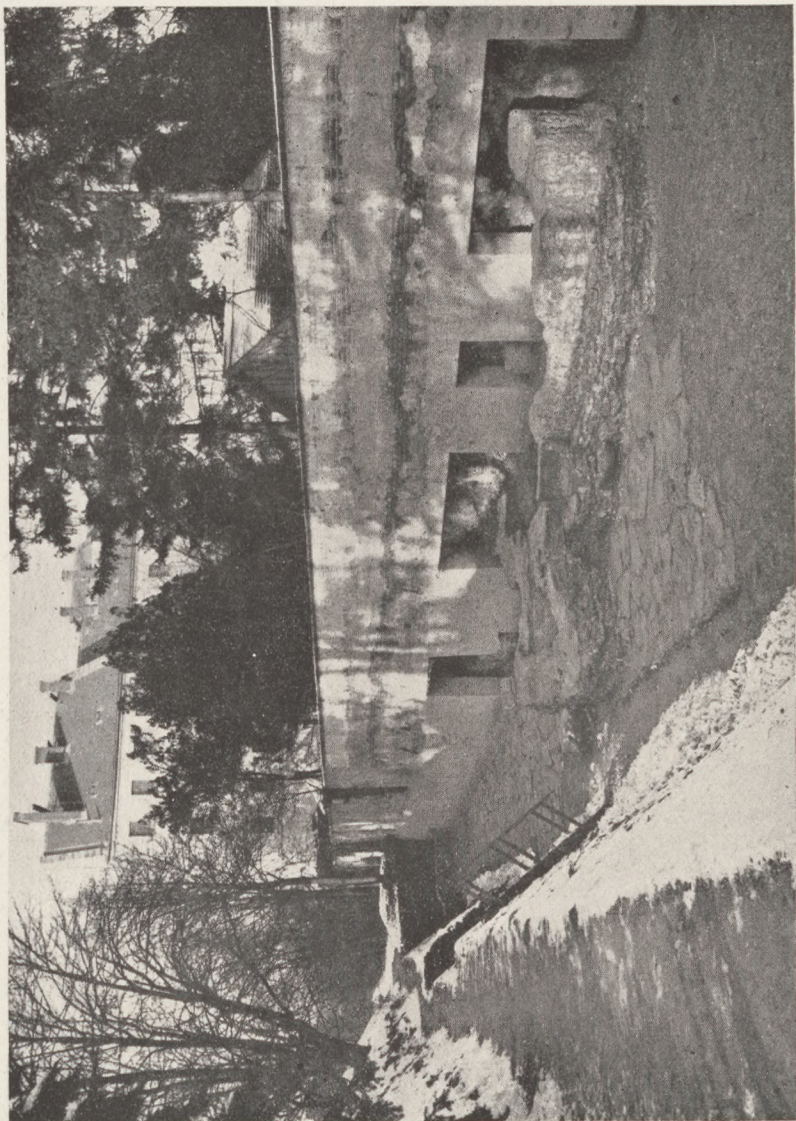
Minden más északi befolyással szemben a továbbépítéshez a magyarság legelőször és gyakran később is ahhoz a forráshoz ment meríteni, amely vérmérsékletének és lelki formájának legjobban megfelelt, a klasszikus formákban továbbélő latin szellemhez.

⁸⁵ Gerevich Tibor, Magyarország románkori emlékei 1938, 115

TARTALOMMUTATÓ

	Oldal
Savaria jelentősége és topográfiája --- --- --- --- ---	3—19
Az 1938—41. évi ásatások --- --- --- --- ---	20—21
Savaria foruma --- --- --- --- ---	21—25
Quirínus-basilica --- --- --- --- ---	25—42
Porta Scarabæensis --- --- --- --- ---	42—46
Cella trichora --- --- --- --- ---	46—48
Catechumeneum? --- --- --- --- ---	48—49
Consignatorium? --- --- --- --- ---	49—51
Római keresztfolyosó --- --- --- --- ---	51—52
Középkori vár --- --- --- --- ---	52—55
Ásatás a székesegyház előtt --- --- --- --- ---	55—58
Utak a püspökkertben --- --- --- --- ---	58—59
Ingó leletek --- --- --- --- ---	59—62
Savaria-Szombathely-kontinuitás --- --- --- --- ---	62—63

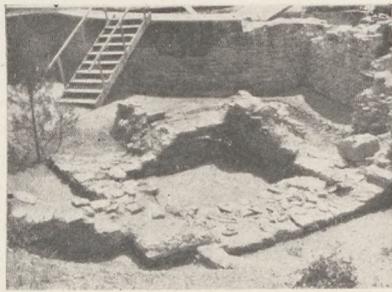

56

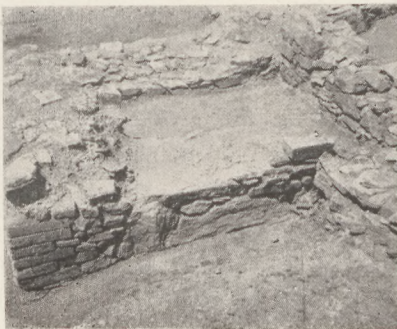
57

58

59

60

61

62

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

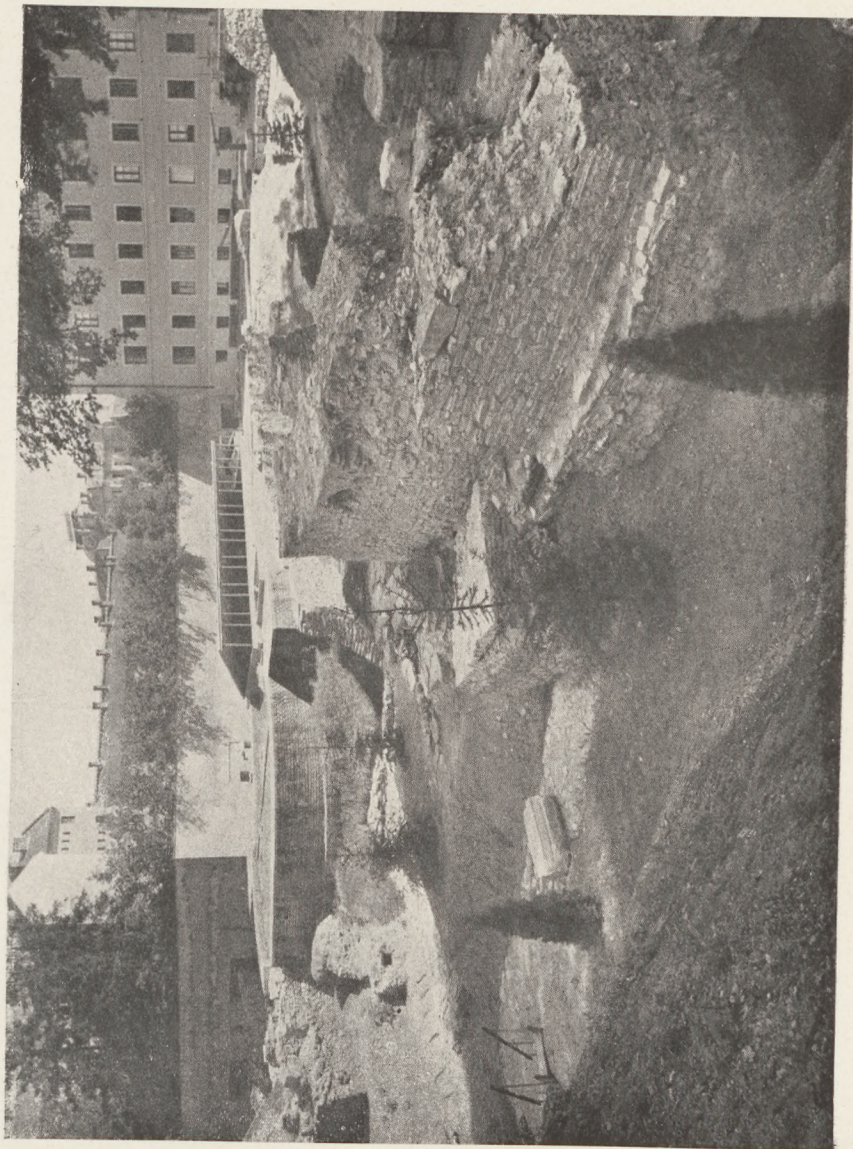

75

76

78

79

81

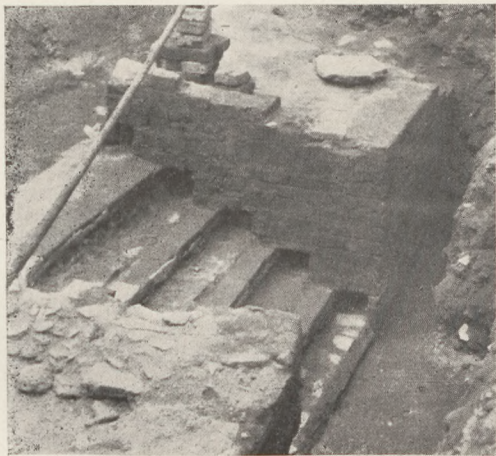

80

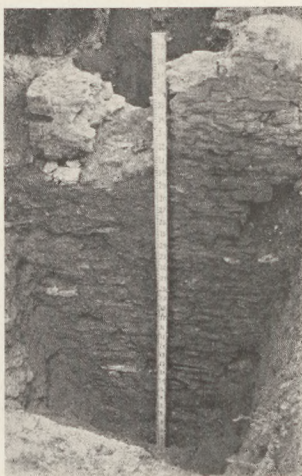

82

83

84

85

86

88

89

90

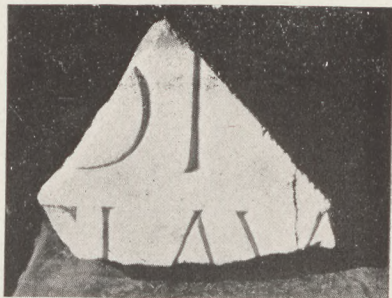
93

94

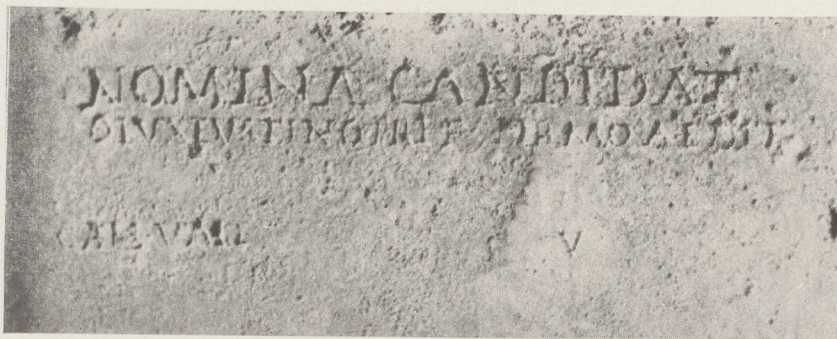

95

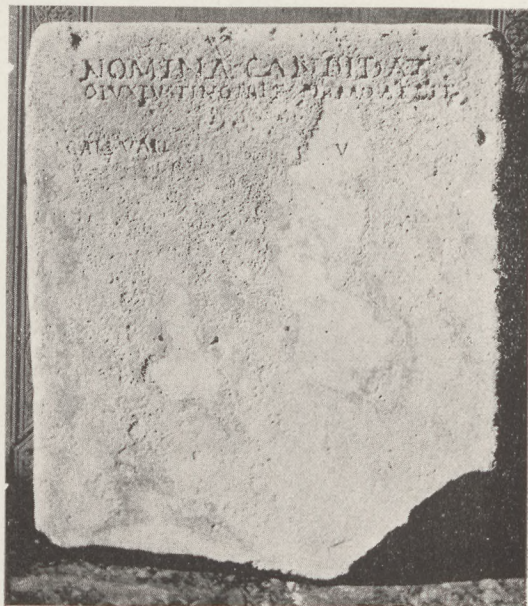

96

97

99

98

100

101

102

103

104

105

107

108

106

110

109

111

112

113

114

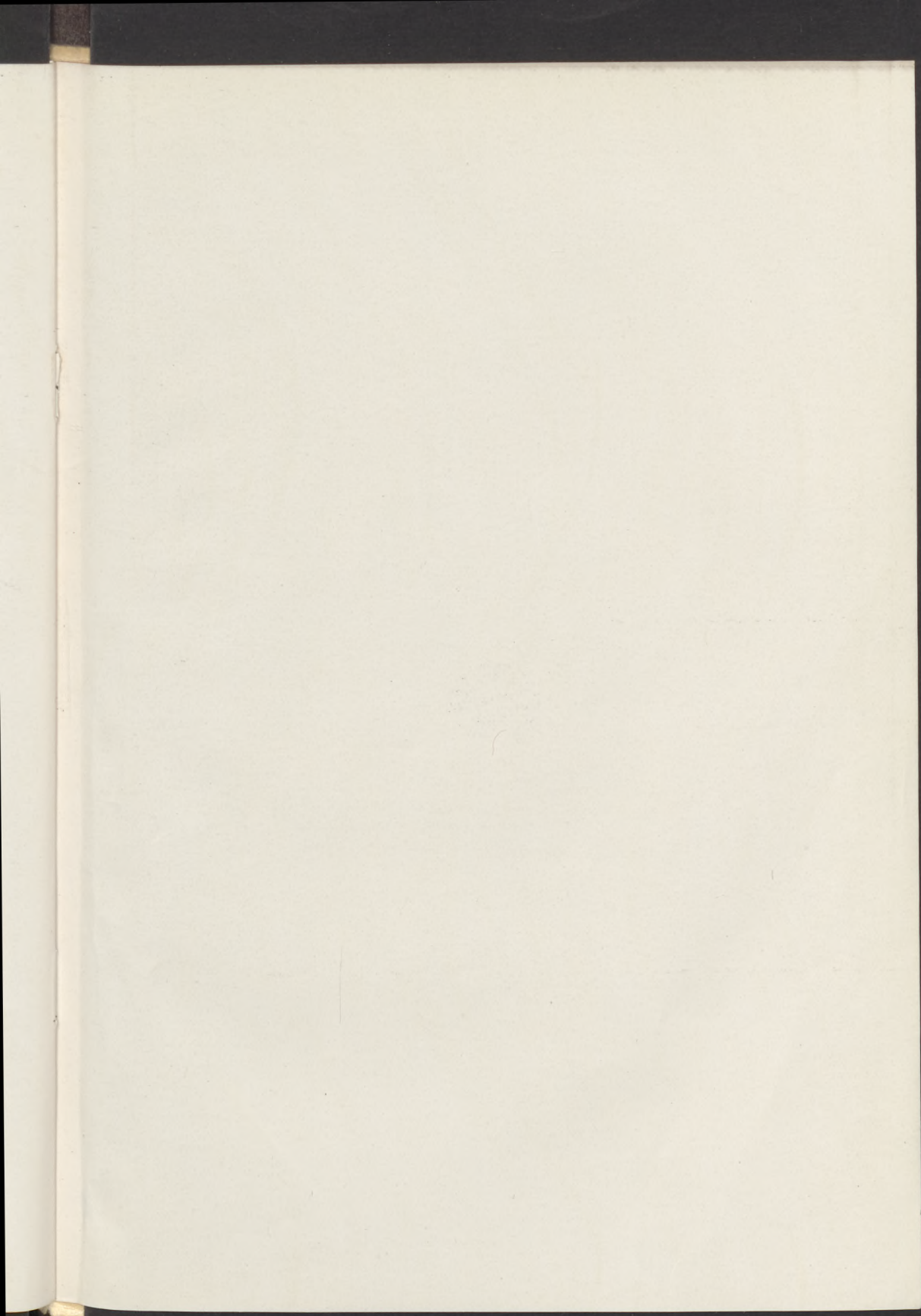
116;

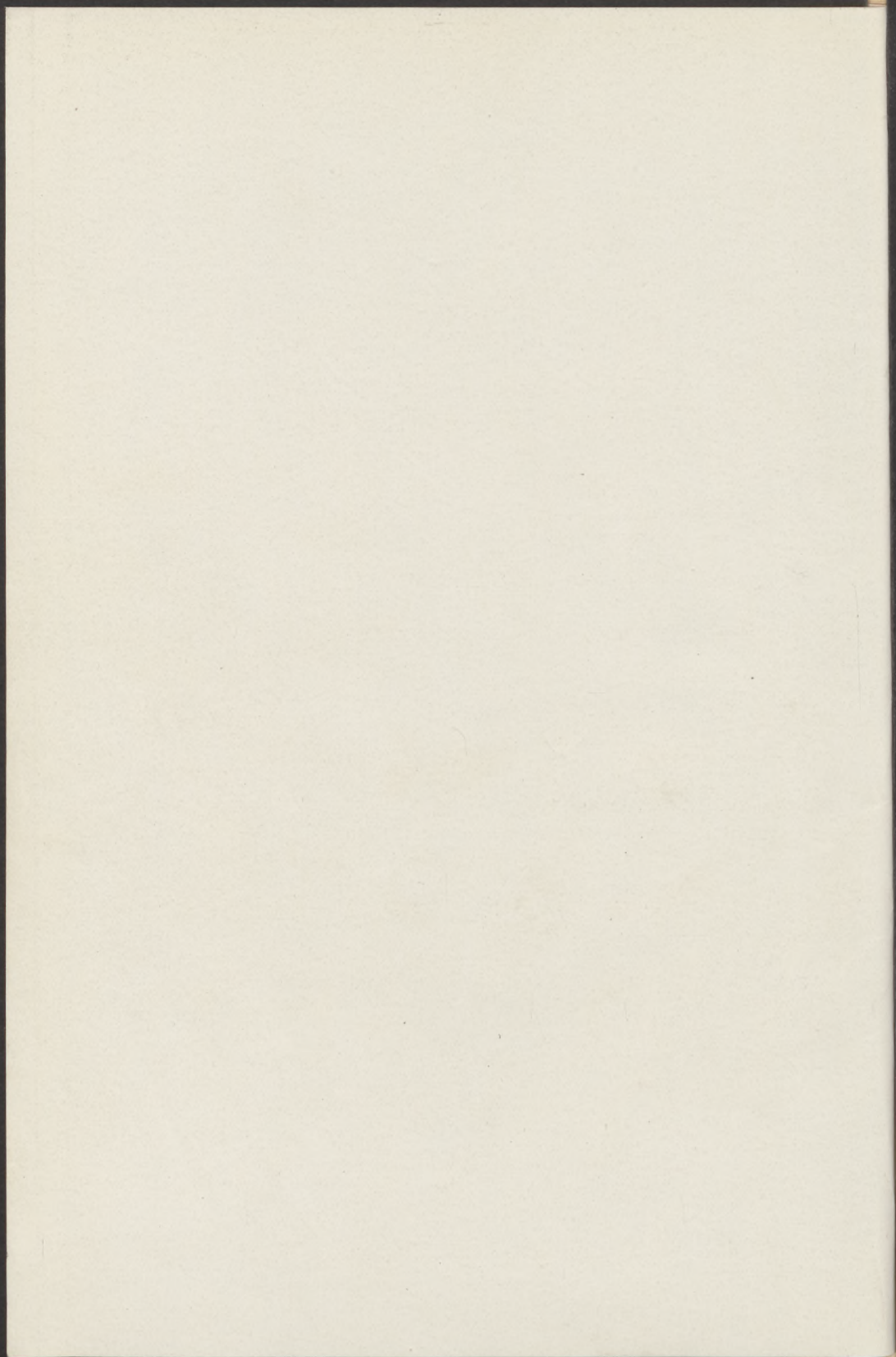

115

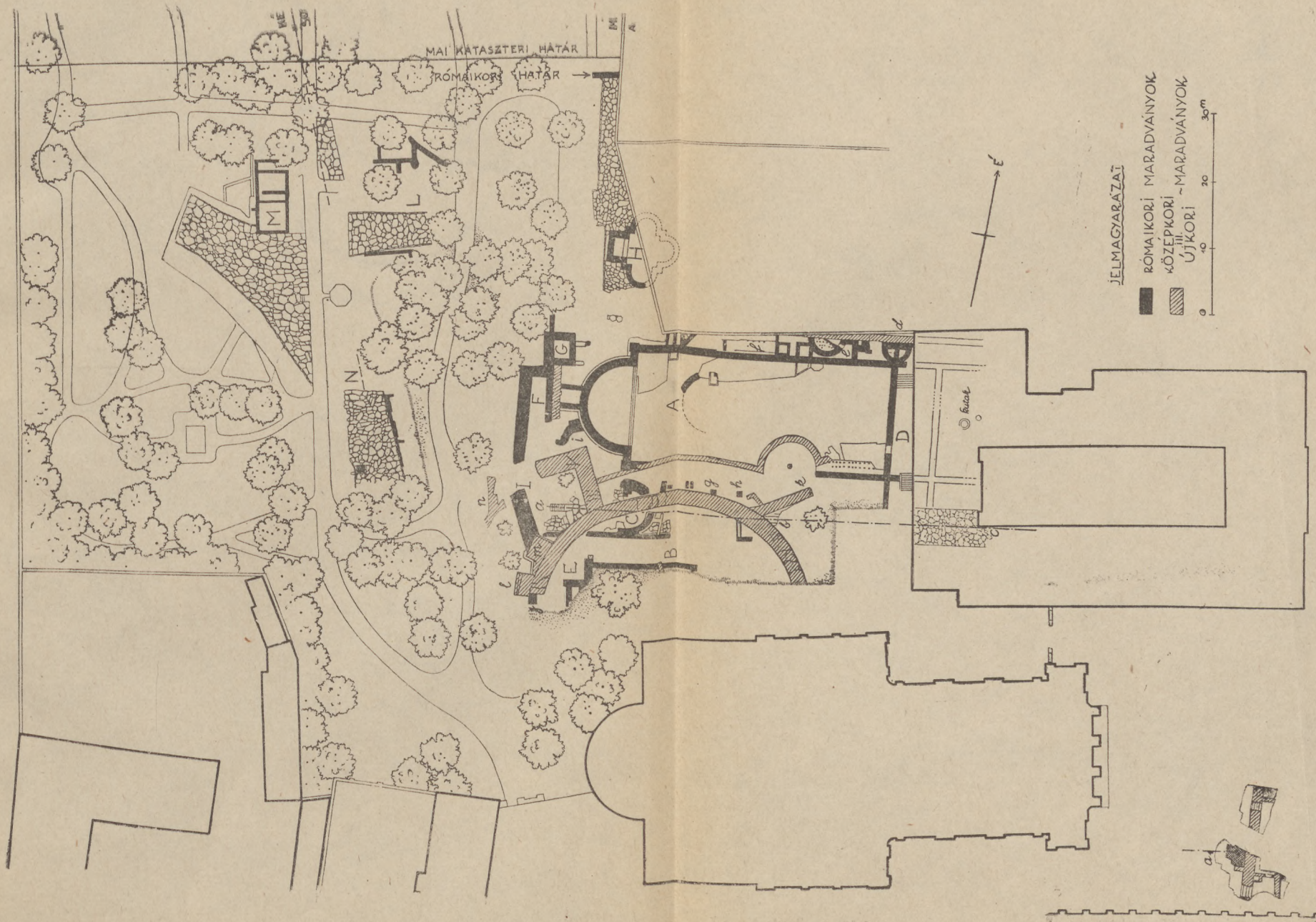

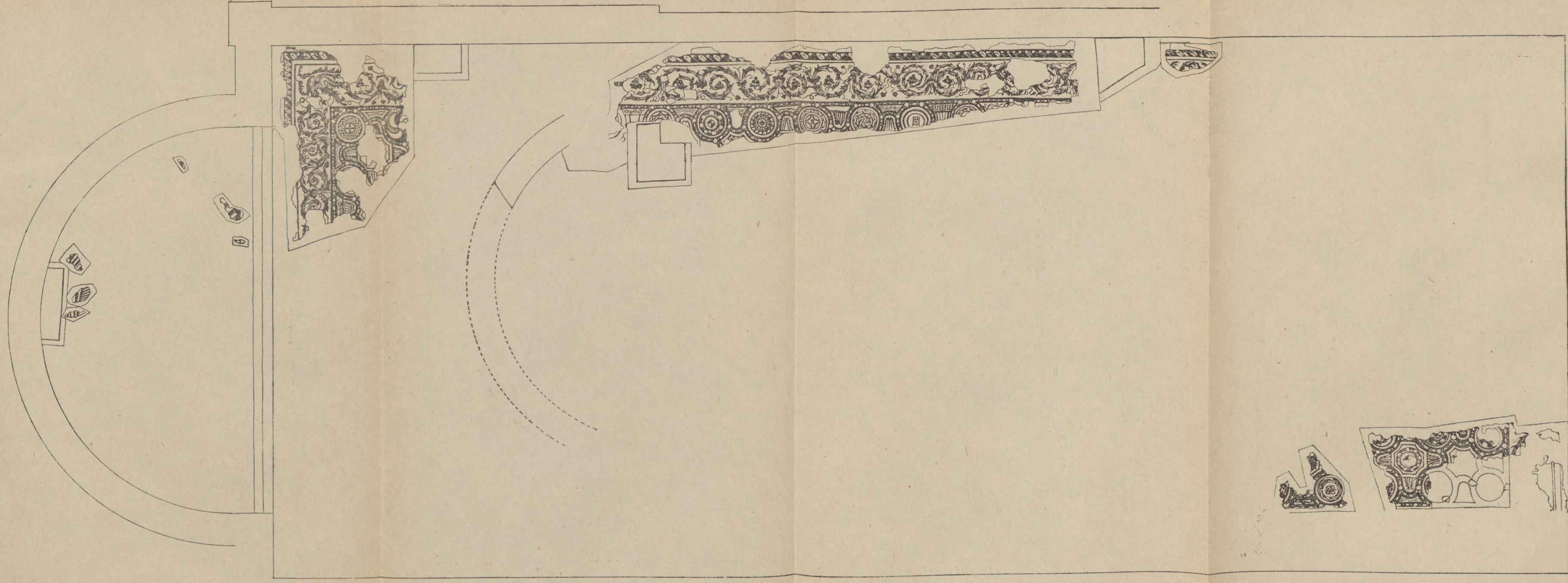

I. TÁBLA

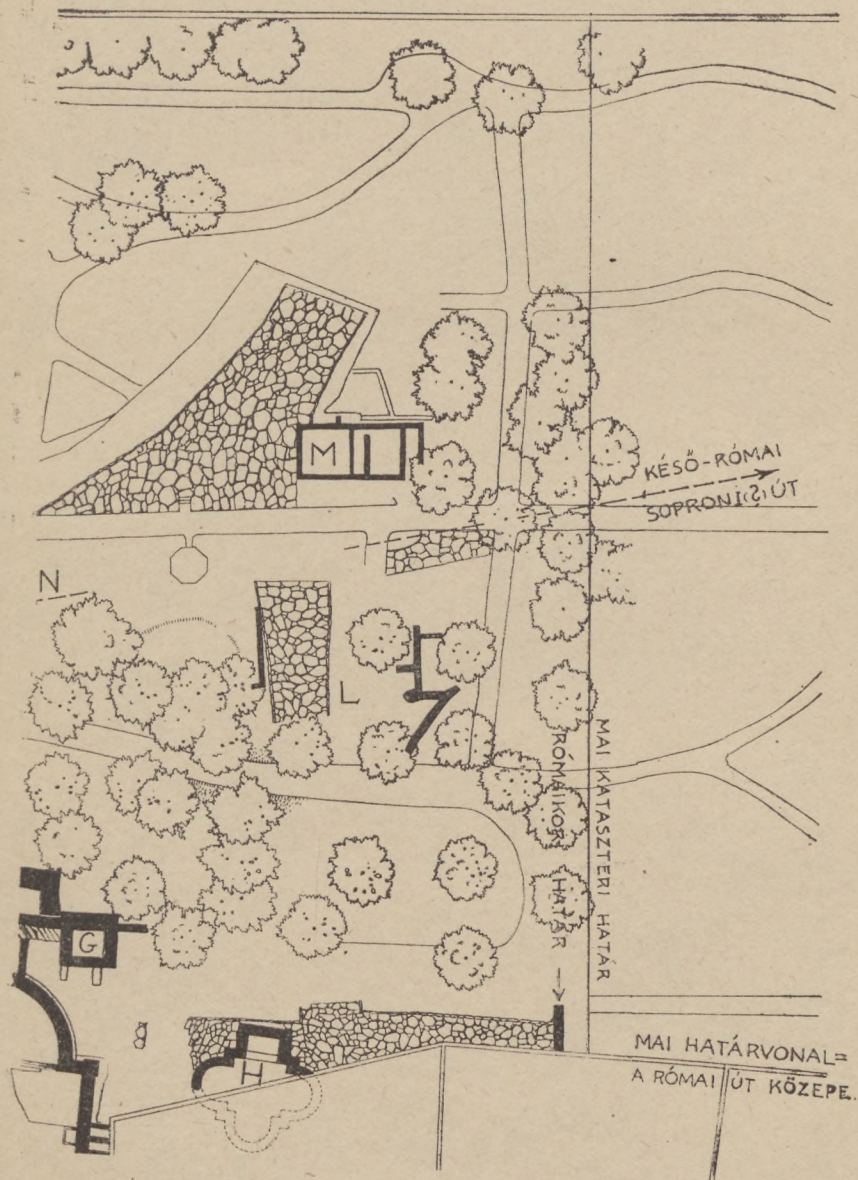

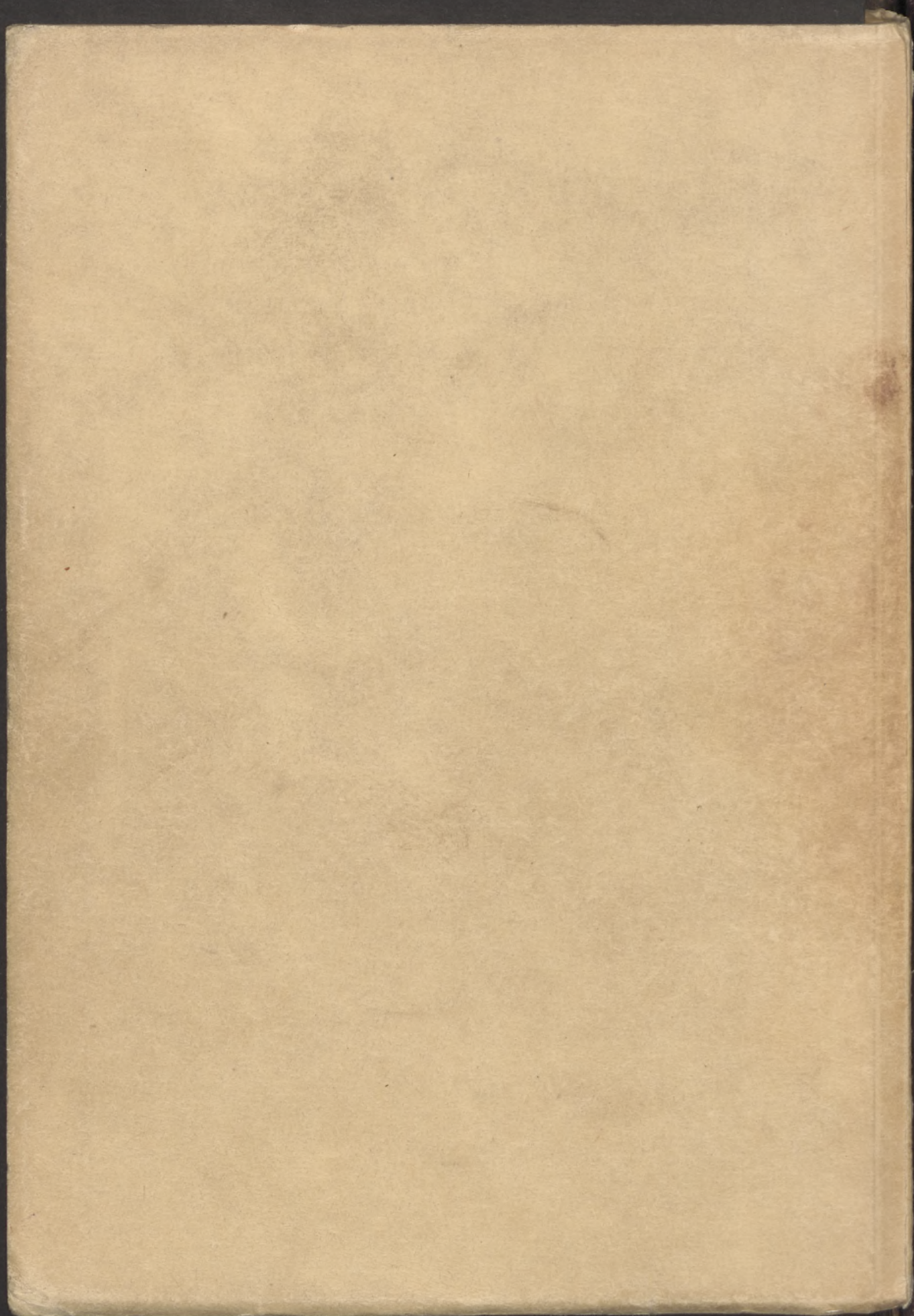

III. TÁBLA

ALJAT 70

PAULOVICS I.: SAVARIA—SZOMBATHELY TOPOGRÁFIÁJA